

**ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΚΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΝΑΞΟΥ**

Στα πλαίσια των αναζητήσεών μου για την ορθή αναστύλωση των πρώτων κεφαλαίων της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου ασχολήθηκα, περίπου δεκαπέντε χρόνια τώρα, με το θρησκευτικό θέατρο του Αιγαίου στην εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, το οποίο αναδεικνύεται, ολοένα περισσότερο, ως ένα ολοκληρωτικό νέο κεφάλαιο, εφάμιλλο του Κρητικού και Επτανησιακού θεάτρου, όσον αφορά τον αριθμό των σωζόμενων δραματικών έργων, αλλά και «ανώτερο», όσον αφορά τις δυνατότητες ανασυγκρότησης του θεατρικού βίου, δηλαδή την περιγραφή συγκεκριμένων θεατρικών παραστάσεων. Η θεατρική αυτή δραστηριότητα συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη και την εκπαιδευτική δραστηριότητα καθολικών ταγμάτων στο Αρχιεπίσκοπος και έχει προσηλυτιστικό χαρακτήρα, αν και αυτός, στη «μακρά διάρκεια» της ιστορικής προοπτικής, δεν βαραίνει ιδιαίτερα, συγκρινόμενος με το εκπαιδευτικό έργο που έχουν επιτελέσει κυρίως οι πατέρες της «Συντροφίας του Ιησού». Όταν δημοσίευσα το 1985 τα πρώτα ευρήματά μου για άγνωστη θεατρική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628 μετά την πομπή της «Αγίας Δωρεάς», και προσπάθησα να δώσω μια πιθανή συνθετική εικόνα της ενδεχόμενης θεατρικής δραστηριότητας των Ιησουιτών (αλλά και άλλων ταγμάτων) στο Αιγαίο, έφτασα στο εξής συμπέρασμα: «Δεν θα πρέπει να μένει καμιά αμφιβολία πως αυτές οι δημόσιες πομπές και τα σχολεία των λατινικών ταγμάτων αποτελούσαν δύο αξιοπρόσεκτους θεσμούς, που λειτουργούσαν στο τουρκοκρατούμενο Αιγαίο με την άδεια και την ανοχή των οθωμανικών αρχών, εκπαιδευαν και ψυχαγωγούσαν, βέβαια πάντα με τον κίνδυνο του προσηλυτισμού, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού της νησιωτικής Ελλάδας για πολλές δεκαετίες, σε μια πολύ δύσκολη περίοδο της ιστορίας του Έθνους, θεσμούς αξιοπρόσεκτους από εκκλησιαστική, ιστορική, πολιτιστική και λαογραφική άποψη. Επειδή συνδέονται, απ' ό,τι φαίνεται, σε μερικές περιπτώσεις άμεσα με θεατρικές εκδηλώσεις, κεντρίζουν και το ενδιαφέρον της έρευνας για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου και αξίζουν ίσως μια ακόμη λεπτομερειακότερη διερεύνηση. Μετά την πρώτη αξιολόγηση των πηγών αυτών μπορούμε σήμερα να πούμε με βεβαιότητα πως η εικόνα της μεταβατικής φάσης του νεοελληνικού θεάτρου από την Κρήτη στα Επτάνησα διαφοροποιείται ακόμη περισσότερο: στη

Χίο ως τόπο συγγραφής θρησκευτικών δραματικών έργων πρέπει να προστεθεί και η Νάξος ως τόπος κάποιας θεατρικής παράδοσης με θρησκευτικές παραστάσεις κατά τον 17ο αιώνα. Μια συστηματική εξέταση των σχετικών πηγών του Βατικανού ίσως να μας επιφυλάσσει και άλλες εκπλήξεις»¹.

Έκτοτε έχουν πληθύνει τα στοιχεία, ιδίως όσον αφορά τις παραστάσεις, σε τέτοιο βαθμό που χρειάστηκαν αλληπάλληλες παρουσιάσεις του συνόλου του θέματος² ως κέντρα της θεατρικής δραστηριότητας διαγράφεται ως τώρα η ίδια η Κωνσταντινούπολη,³ όπου δρούσε η γαλλική αποστολή από το 1609,⁴ η Χίος, που ανήκε από το 1594 στην ιταλική (σικελική) αποστολή⁵, και η Νάξος, όπου η ιησουιτική μονή ιδρύθηκε το 1627 από την κινητή ιεραποστολή του Αρχιεπισκόπου⁶, που φρόντισαν τόσο η γαλλική όσο και η ιταλική αποστολή. Θεατρικές παραστάσεις μαρτυρούνται και από τη Σαντορίνη⁷. Η Νάξος, δίπλα στη Χίο, όπου η θεατρική δραστηριότητα εξαπλώνεται και σε ορθόδοξα φροντιστήρια⁸, αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση, γιατί εδώ είναι απτά τα ίχνη του Κρητικού θεάτρου⁹, τόσο, ώστε στην «Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου», που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο, δεν μαρτυρούνται μόνο απηχήσεις της «Ερωφίλης», αλλά για τα κωμικά «Διλούδια», ιντερμέδια, χρησιμοποιούνται αυτολεξεί κωμικές σκηνές του «Κατζούρμπου»¹⁰. Από την παράσταση του 1628, που περιγράφεται σε έκθεση του Raffael Schiattini από τις 5 Ιουλίου 1628, ανήμερα της Αγίας Δωρεάς¹¹ («Παρέλειψα να πω ότι, αφού απαγγέλθηκε η τραγωδία εντός της εκκλησίας, την ίδια μέρα το απόγευμα προσήλθαν σύσσωμοι οι λατίνοι και οι έλληνες για τη σκηνή του μεταστραφέντος αμαρτωλού. Ο μπέης και ο καδής του τόπου μου ζήτησαν να τους δώσω θέση μεταξύ των μουσικών. Τους το επέτρεψα με μεγάλη ευχαρίστησή τους»)¹², ως το 1723 φαίνεται πως εκτείνεται μια παράδοση θρησκευτικών παραστάσεων, στην οποία συμμετείχαν κατά καιρούς και οι Καπουκίνοι¹³.

Αυτή η υποτιθέμενη αρχικά παράδοση, για την οποία υπάρχουν και άλλα έμμεσα τεκμήρια¹⁴, μπορεί τώρα να τεκμηριωθεί καλύτερα, τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα 1637-1643, από το οποίο αναφέρει λεπτομερειακά γεγονότα η έκθεση του πατέρα Mathieu Hardy (1589-1645), - παρέμεινε στο νησί από το 1627 ως το θάνατό του 1645 -, «Relation de ce qui s' est passé en la résidence des Pères de la Compagnie de Jésus établie à Naxie le 26 septembre de l' année 1627», που γράφτηκε το 1643 και φυλάσσεται στο αρχείο του Collège Saint-Benoît¹⁵. Έχει εκδοθεί από τον V. Laurent στο περιοδικό *Échos d' Orient* (1934-35), αλλά δεν έχει χρησιμοποιηθεί ως τώρα ως πηγή της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου.¹⁶ γενικά είναι ανε-

κτίμητης αξίας αυτές οι λεπτομερειακές εκθέσεις προς τη Ρώμη,¹⁷ – παρά την κάποια μονομέρειά τους, τις υπερβολές και την προσηλυτιστική σκοπία τους, – για την πολιτιστική και εκκλησιαστική ιστορία του νησιωτικού χώρου και για την ιστορική λαογραφία του τουρκοκρατούμενου Αρχιεπαλάγου¹⁸.

Η σχοινοτενής έκθεση του Γάλλου πατέρα¹⁹ χωρίζεται σε 24 (25) κεφάλαια: I προοίμιο για τη σύγχρονη κατάσταση της Νάξου²⁰, II για τη διακυβέρνηση της νήσου²¹, III για τα κύρια ελαττώματα που υπάρχουν στο νησί²², IV για τις αρετές των Ναξιωτών²³, V για την κατάσταση του Χριστιανισμού στο νησί²⁴, VI για την εγκατάσταση των Ιησουιτών στη Νάξο²⁵, VIα²⁶ για τη διακόσμηση και πνευματικά θέματα της εκκλησίας μας²⁷, VII για τις ελλείψεις στον καλλωπισμό της εκκλησίας μας²⁸, VIII για τις πνευματικές ασκήσεις που γίνονται στο παρεκκλήσιο της Κυρίας μας (Capella Casazza)²⁹, IX για τις γιορτές που τελούνται με επισημότητα στην εκκλησία μας³⁰, X για τη γιορτή του πατέρα μας Αγίου Ιγνατίου³¹, XI για τη γιορτή του Αγίου Ιωσήφ³², XII για τις άλλες γιορτές που τελούνται στην εκκλησία μας³³, XIII γι' αυτά που γίνονται στην Capella Casazza από την Κυριακή της Σαρακοστής ως και τη γιορτή του Πάσχα³⁴, XIV για τις χάρες που κάνει ο Κύριός μας για εκείνους που τιμούν την εικόνα της «Κυρά μας Καπέλλας»³⁵, XV «Για τη σχολή»³⁶, XVI για την Αδελφότητα της Κυρίας μας³⁷, XVII για τις πνευματικές υπηρεσίες των πατέρων μας στο μητροπολιτικό ναό και τα αποτελέσματα αυτών³⁸, XVIII για την τελετή της Αγίας Δωρεάς³⁹, XIX γι' αυτά που κάνουν οι πατέρες της Εταιρείας μας για τους Έλληνες (ορθόδοξους)⁴⁰, XX για τις αποστολές στα χωριά⁴¹, XXI γι' αυτά που γίνονται εκτός Νάξου⁴², XXII για τα εμπόδια που αντιμετωπίζει η έδρα στη Νάξο⁴³, XXIII για τους τρόπους της αγαθοεργίας των αποστολών⁴⁴, XIV για τα συμβάντα του έτους 1643⁴⁵ και συμπεράσματα⁴⁶.

Πολλά από τα στοιχεία αυτά είναι γνωστά από άλλες αναφορές, ιδίως όσον αφορά την εγκατάσταση των Ιησουιτών στο νησί⁴⁷, την παραχώρηση του δουκικού παρεκκλησίου, γνωστού ως «Καπέλλα Καζάτζα» για δική τους χρήση⁴⁸, τις συχνές πομπές με μεγάλη κοσμοσυρροή⁴⁹ κ.λπ. Η προσωπικότητα του Hardy ήταν καθοριστική για την άνθηση της μονής της Νάξου· πριν έρθει το 1628 στις Κυκλάδες, είχε υπηρετήσει από το 1620 στη μονή της Κωνσταντινούπολης⁵⁰, συμμετείχε στις αποστολικές επισκέψεις στη Σόφια και τη Φιλιππούπολη το 1625 και στα νησιά της Προποντίδας το 1626⁵¹. Στη Νάξο είναι ηγούμενος από το 1628 ως το 1639 και από το 1642 ως το θάνατό του στις 20 Μαρτίου 1645⁵². Κυρίως πέτυχε να παραχωρηθούν στους Ιησουίτες μεγάλα προνόμια από τους Ορθόδοξους: ο μητροπολίτης Παροναξίας Ιερεμίας Βαρβαρίγος τους δίνει στις 29

Σεπτεμβρίου 1630 την άδεια να κηρύττουν σ' όλους τους ναούς της επαρχίας Παροναξίας⁵³, όπως και διάδοχός του, Σεραφεΐμ, θα δώσει το 1655 στους Ιησουίτες την άδεια εξομολόγησης των πιστών του⁵⁴. Σε επιστολή του προς το Γάλλον έμπορο και ευεργέτη της μονής Le Maire⁵⁵ ο Hardy αναφέρει, πως τις ημέρες των εορτών ταξιδεύει στα απόμερα χωριά της Νάξου, κηρύττοντας και μεταδίδοντας τα μυστήρια στις ορθόδοξες εκκλησίες⁵⁶. Στην ίδια επιστολή αναφέρονται και οι ευεργεσίες, που κάνουν οι ίδιοι οι Ναξιώτες στη μονή⁵⁷.

Πρώτος του συνεργάτης (από το 1628 ως το 1632) ήταν ο Giorgio Casano, Σικελός πατέρας από τη μονή της Χίου· σ' αυτόν ίσως πρέπει να αποδοθεί η οργάνωση της παράστασης του 1628,⁵⁸ η οποία έδωσε στην παρουσία των πατέρων από την αρχή ιδιαίτερη αίγλη⁵⁹ αργότερα ερχόταν και ο François Blésseau (1630-1639), που συνέλαβε το σχέδιο της μετάκλησης Ουρσουλινών καλογραιών στη Νάξο για την ίδρυση παρθεναγωγείου⁶⁰.

Η μεγαλύτερη ίσως προσφορά των Ιησουιτών στη Νάξο ήταν το εκπαιδευτικό τους έργο στη σχολή,⁶¹ για το οποίο έλαβαν το 1653 «Diploma in favore della scuola dei Gesuiti» από την città di Naxos.⁶² Για τη μόρφωση της νεολαίας οι Ιησουίτες χρησιμοποίησαν και την Αδελφότητα της Παναγίας (βλ. κεφ. XVI), η οποία συνεχόταν σε τακτικές συνεδριάσεις με λατρευτικό ή μορφωτικό χαρακτήρα⁶³ για την αδελφότητα της νεολαίας αυτή σημείωνε η αναφορά: «Πότε πότε γίνονται απαγγελίες και διάλογοι για την ημέρα της γιορτής, που είναι τα Εισόδια της Θεοτόκου στο Ναό».⁶⁴ Αυτό ανταποκρίνεται ακριβώς στο «Διάλογο της Υπεραγίας Θεοτόκου» του Μιχαήλ Βεστόρχη (+1662) στη Χίο, που είναι διαλογικό στιχούργημα για τα Εισόδια της Θεοτόκου⁶⁵ και γράφτηκε σαφώς για απαγγελία την ημέρα της γιορτής.

Η ιησουιτική σχολή της Νάξου ήταν μια από τις καλύτερες στο Αρχιπέλαγος. Το 1668 ο αριθμός των μαθητών, λατίνων και ορθόδοξων, θα ανέλθει σε 150. Διδάσκονται σε τέσσερις τάξεις γραφή, ανάγνωση, φιλολογία ή ρητορική και φιλοσοφία⁶⁶ τους Ιησουίτες βοηθούν στο εκπαιδευτικό τους έργο και ιερείς του ενοριακού κλήρου.⁶⁷ Η σχολή αυτή θα υπάρχει ως τη διάλυση του τάγματος το 1773.⁶⁸ Η αναφορά του 1643 (στο κεφ. XV) δίνει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες: «Στο σχολείο που λειτουργεί στην οικία μας υπάρχουν διάφορες κατηγορίες μαθητών. Περισσότεροι είναι οι Λατίνοι και λιγότεροι οι Έλληνες [ορθόδοξοι]. Άλλοι μαθαίνουν να διαβάζουν ελληνικά και ιταλικά, άλλοι μόνο ιταλικά. Οι πιο προχωρημένοι σπουδάζουν τη λατινική γλώσσα και γραμματική. Μερικοί ενδιαφέρονται να μάθουν να γράφουν καλά, ενώ άλλοι επιδίδονται στη γραφή, την ανάγνωση και το διάλογο».⁶⁹ Και η αναφορά συνεχίζει με ενδιαφέ-

ρουςες πληροφορίες για το χαρακτήρα της νεολαίας στη Νάξο: «Ο αρχιεπίσκοπος υποχρεώνει όσους θέλουν να γίνουν ιερείς να μάθουν τα λατινικά. Λέγω πως τους υποχρεώνει γιατί δεν υπάρχει σχεδόν κανένας που να θέλει να τα μάθει αφ' εαυτού του. Συνήθως αρκούνται στην κατανόηση των κειμένων της θείας λειτουργίας και της ιεράς ακολουθίας. Μετά το 15ο ή 20ό έτος της ηλικίας τους χάνουν την όρεξη για μάθηση. Από ιδιοσυγκρασία οι νέοι μας αποφεύγουν την εργασία και ζητούν τις διασκεδάσεις. Περισσότερο προοδεύουν στις σχολές του Βάκχου και του Απόλλωνα. Κατορθώσαμε πάντως έως τώρα να τους κάνουμε να καταλαβαίνουν ό,τι διαβάζουν και ψάλλουν στην εκκλησία... Βγαίνοντας από τη σχολή μας οι νέοι γνωρίζουν τις αρχές της πίστεως. Η νεολαία είναι εύκαμπτη, ήπια και έχει κλήση στην ευλάβεια».⁷⁰

Ότόσο η νεολαία είναι ζωηρή και επιρρεπής στις διασκεδάσεις («σχολή του Βάκχου και του Απόλλωνα»), ιδίως την εποχή του καρναβαλιού, όπου ο κόσμος τρέχει να δει τις μασκαράτες. Γι' αυτό οι Ιησουίτες χρησιμοποιούν το θρησκευτικό θέατρο, για να τους κρατούν μακριά από τις εκδηλώσεις της αποκριάς: «Μερικές φορές κάναμε επίδειξη κάποιου διαλόγου ευσεβείας, για να τραβήξουμε το λαό από τα θεάματα της μασκαράτας που παρελαύνει στους δρόμους, κυρίως όταν το καρναβάλι των Ελλήνων πέφτει στον ίδιο χρόνο με το δικό μας. Γιατί, καθώς σ' αυτούς δεν υπάρχει καμιά άσκηση ευσεβείας που να τους αποσπά από τα ξεφαντώματα, επιδίδονται σ' αυτά εύκολα και δίνουν την ευκαιρία στη νεολαία των Λατίνων, αν μη τι άλλο, να βγαίνει για να τους δει, αν μάλιστα δεν συγκρατείται με κάποιαν άσκηση ευσεβείας. Ο πρώτος διάλογος, που έγινε την Τρίτη το βράδυ του καρναβαλιού, είχε πολύ καλή υποδοχή, προκάλεσε πολλά δάκρυα στους παριστάμενους κι έδωσε μεγάλο κύρος στην Αδελφότητά μας».⁷¹ Το χωρίο αυτό αποτελεί τη δεύτερη σαφή αναφορά θεατρικών παραστάσεων στο κείμενο της έκθεσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι την οργάνωση θεατρικών παραστάσεων σε αντιπερασπισμό των θεαμάτων του καρναβαλιού βρίσκουμε με το ίδιο σκεπτικό και στη Χίο.⁷² ο ίδιος ο ηγούμενος του Αγίου Αντωνίου του Εξωμερίτη, Δομήνικος Μαυρίκιος, πεπειραμένος στην οργάνωση θεατρικών εκδηλώσεων, αναφέρει στην έκθεσή του στο 1648, ότι στο τελευταίο τριήμερο του καρναβαλιού κατά τη λιτάνευση του Αγιωτάτου Μυστηρίου, κάνουν «διάφορες παραστάσεις» με μεγάλη συρροή κόσμου.⁷³ (Παραστάσεις και απαγγελίες στο σχολείο, τόσο των Ιησουιτών όσο και των Καπουκίνων, μνημονεύονται και για το έτος 1678).⁷⁴ Γι' αυτές τις παραστάσεις και αναπαραστάσεις μια ιδέα δίνει το κεφ. XVIII, που περιγράφει τις γιορταστικές εκδηλώσεις στη Νάξο ανήμερα της «Αγίας Δωρεάς» (Corpus Christi).

Επειδή το κεφάλαιο αυτό είναι εκτενές και απαιτεί κάποιο λεπτομερέστερο σχολιασμό, το μεταφράζω στα ελληνικά (παραλείποντας μόνο το τέλος, που αναφέρεται σε άσχετα με την μελέτη τούτη πράγματα) και το χωρίζω με κεφαλαία γράμματα και αραβικούς αριθμούς σε θεματικές ενότητες (το γαλλικό κείμενο παρατίθεται στο επίμετρο):

Κεφάλαιο 18

Για την τελετή της Γιορτής του Θεού

[Α] Η τελευταία, πιο όμορφη και πιο μεγαλόπρεπη επίσημη τελετή που γίνεται στη Νάξο είναι αυτή για το Σώμα του Κυρίου ή της Γιορτής του Θεού. Αφορά τη μεγάλη εκκλησία κυρίως, αλλά επειδή σε κάποια μέρη είδαμε και τους αδελφούς της Καζάτζας να συμμετέχουν, θα πούμε και γι' αυτό μερικά πράγματα.

Η τελετή αυτή είναι η λαμπρότερη απ' όλες, γιατί συρρέουν σ' αυτήν όχι μόνο οι Λατίνοι, αλλά και οι Έλληνες και οι χωρικοί, οι οποίοι έρχονται στην πόλη απ' όλα τα χωριά να τιμήσουν το Άγιο Μυστήριό μας, που το ονομάζουν: «Η αγία δωρεά», σαν να πούμε: το κατεξοχήν Δώρο, το πιο μεγάλο, το πιο άγιο που μας έχει κάνει ο Κύριός μας.

[Α1] Από το Σάββατο το βράδυ προετοιμάζονται γι' αυτή την τελετή. Χτυπούν τις καμπάνες δυνατά, το πρωί, το μεσημέρι και το βράδυ. Και συχνά οι χωρικοί μας ρωτούν δεκαπέντε μέρες ή και ένα μήνα νωρίτερα, πότε θα είναι η γιορτή της Αγίας Δωρεάς, για να μην κάνουν καμιά δουλειά εκείνη την ημέρα και να μπορέσουν να είναι παρόντες. Πέμπτη πρωί, ο κόσμος αρχίζει να έρχεται από τα χωριά. Ο εφημέριος είναι μπροστά στην πόρτα της μεγάλης εκκλησίας, που δέχεται τις προσφορές (τα τάματα) που κάνουν οι Έλληνες χωρικοί στο Άγιο Μυστήριο, π.χ. λάδι, κρασί, κερί, λαμπάδες, χρήματα, έστω κι ένα μικρό ποσό, από αυτό που έχουν και φυλάνε στο σπίτι τους για να πληρώνουν το φόρο στους Τούρκους, το δίνουν στον Κύριό μας. Στις δέκα η ώρα, όταν περίπου έχουν συγκεντρωθεί, ψάλλεται η μεγάλη λειτουργία και στη συνέχεια αρχίζει η πομπή· πρέπει να σημειώσουμε πως δεν στολίζουν καθόλου τα τείχη των δρόμων, όπως εμείς, αλλά σκεπάζουν στους δρόμους, απ' όπου περνούν τα Άχραντα Μυστήρια, με χαλιά. Και κάτω από τα χαλιά αυτά τοποθετούν οι χωρικοί μάτσα από μυρτιά, η οποία αφθονεί σ' αυτό το νησί, ώστε να περάσει πάνω απ' τη μυρτιά εκείνος που κρατάει τα Άγια Μυστήρια. Απ' αυτήν παίρνουν ύστερα και τοποθετούν στα χωράφια

και τ' αμπέλια τους, πιστεύοντας πως θα τους φέρει την αφθονία (των αγαθών) ή θα τους προφυλάξει από κακοκαιρίες.

[A2] Οι άρρωστοι, άντρες και γυναίκες, πλαγιάζουν κατά μήκος των δρόμων, πάνω στα χαλιά, για να περάσει από πάνω τους πάλι αυτός που κρατάει τα Άγια Μυστήρια, πιστεύοντας ότι, μ' αυτό το μέσο, ο Θεός θα τους δώσει την υγεία, - όπως και συμβαίνει συχνά. Επιπλέον δεν υπάρχει άνθρωπος, μικρός ή μεγάλος, που να μην πάει να φιλήσει τουλάχιστον το άκρο του καλύμματος ή του «ηλίου», όπου είναι κλεισμένο το Άγιο Μυστήριο και το λένε: «απόσυρμα». Κι όποιος πονάει σε κάποιο μέρος του σώματός του, το αγγίζει με το κάλυμμα και, συχνά, ξαναβρίσκει την υγεία του.

Ο Σεβασμιότατος αρχιεπίσκοπος κρατάει το Άγιο Μυστήριο, τόσο κουρασμένος με το να περνάει, στους δρόμους, πάνω από αυτούς τους άντρες και τις γυναίκες, ώστε να μην αντέχει άλλο πια. Του παραστέκονται ο δικός του μεγάλος τοποτηρητής (*grand vicaire*) και ο πρεσβύτερος και τον υποβαστάζουν από δίπλα. Οι αδελφοί της Καζάτζας παρίστανται εν σώματι στην πομπή, φρονώντας την κάπα τους. Ο ηγούμενος και ο πάρεδρός του (*sous prieur*) και δύο βοηθοί κρατούν τον «ουρανό». Όλοι οι ιερείς είναι ντυμένοι με τα τελετουργικά τους άμφια, αυτά της λειτουργίας. Συχνά είναι παρών και ο Έλληνας αρχιεπίσκοπος. Οι καλόγεροι (*calogers*) - οι Έλληνες μοναχοί - ακολουθούν με τους ιερείς. Με λίγα λόγια, στην πομπή αυτή συναντάμε κάθε είδους ανθρώπους. Προπάντων όμως είναι όμορφο να βλέπει κανείς το πλήθος των γυναικών, που συνοδεύουν τον Κύριό μας. Οι αρχοντικές γυναίκες, παντρεμένες και ανύπαντρες, ακολουθούν στολισμένες όπως αν ήταν η ημέρα του γάμου τους· το ίδιο κάνουν και οι Ελληνίδες που, όμοια στολισμένες, ανακατεύονται με τις γυναίκες των Λατίνων και τιμούν τον Κύριό μας σ' αυτά τα Άγια Μυστήρια. Και οι Τούρκοι ακόμα επιθυμούν να συμμετέχουν στη γιορτή και μαζεύονται σε σπίτια, απ' τα οποία μπορούν να βλέπουν.

[A3] Μια φορά συνέβη ώστε, κατά την ημέρα της πομπής, βρισκόταν στη Νάξο ένας αγάς με οκτώ στρατιώτες που τους ονομάζουν «λεβέντες» («*Leverdis*»). Για να τον ευχαριστήσει, ο αγάς διέταξε τους στρατιώτες του να την υποδεχθούν (την πομπή) με στρατιωτικό χαιρετισμό στη μεγάλη πλατεία, που είναι στο μέσον της πόλης. Κι όταν πέρασαν τα Άγια Μυστήρια, έρριξαν μιαν ομοβροντία, που ήταν πολύ ευχάριστη.

[B] Μια από τις κύριες εκδηλώσεις που γίνονται προς τιμήν αυτής της τελετής είναι αυτό που κάνουμε και τραβάει την προσοχή όλου του κόσμου και χαρίζει φήμη στην Αδελφότητά μας. Σ' ένα από τα άκρα της πιο μεγάλης πλατείας, της υψηλότερης και ωραιότερης που υπάρχει σ' όλη τη Νάξο, στήνουμε ένα θέατρο (*théâtre*), - λέω ένα

θέατρο, γιατί πάνω σ' αυτό τις πιο πολλές φορές παριστάνουμε κάτι προς τιμήν του Αγίου Μυστηρίου, - πάνω στο οποίο στήνουμε ένα βωμό, που τον στολίζουμε με ό,τι πιο ωραίο μπορεί να βρεθεί. Καλύπτεται μ' ένα πολύ υψηλό, όμορφο στέγαστρο. Οι πλευρές του διακοσμούνται με εξαιρετικά ωραίους πίνακες. Αλλά ξεπερνάει τα πάντα σε ομορφιά αυτό που κάνουμε επάνω στο βωμό, για να τοποθετήσουμε εκεί τα Άγια Μυστήρια. Οι Λατίνοι, οι Έλληνες και οι χωρικοί δεν παύουν, από το πρωί ώσπου θα τελειώσει η πομπή, να βλέπουν αυτό το βωμό με μεγάλην ευχαρίστηση. Εκεί είναι που έρχεται το πλήθος του κόσμου, για να συγκινηθεί.

[B1] Η πομπή κάνει στάση σ' αυτό το σημείο. Ο Σεβασμιότατος αρχιεπίσκοπος αποθέτει εκεί τα Άγια Μυστήρια. Ο κλήρος ψάλλει κάτι. Και ύστερα, συχνά, παριστάνεται κάτι, με πρωτοβουλία μας, - πότε το ένα και πότε το άλλο, στους μαθητές μας. Μια χρονιά παραστάθηκε στον Κύριό μας συμβολίζει αυτό το εξαιρετικά σεβαστό μυστήριο στην Παλαιά Διαθήκη, μ' ένα αρνί, ψωμί, κρασί, γάλα κ.λπ. Μετά από την εκδήλωση, που προκάλεσε μεγάλην ευχαρίστηση και χαρά, ο Σεβασμιότατος αρχιεπίσκοπος είπε και του έφεραν το αρνί, κι αυτό προξένησε μεγάλη διασκέδαση. Γιατί, καθώς ήταν ακόμα ζωηρό, και το θέατρο γεμάτο από άνθη, αντί να θέλει να φύγει, αυτό, σα να είχε μεγαλώσει και βρεθεί ανέκαθεν εκεί, ζητούσε να φάει.

Κάτι που θεωρήθηκε εξαιρετικά σπάνιο, είναι ότι παρουσιάσαμε σταφύλια σχεδόν ώριμα, μολονότι η γιορτή αυτή τελέστηκε, αυτή τη χρονιά, στις 11 Ιουνίου. Άλλος από τους ιερείς έφερε το κρασί, άλλος το γάλα, άλλος τα μήλα, άλλος το σταφύλι, και μεις δεν είχαμε πια παρά να φέρουμε το ψωμί.

[B2] Μιαν άλλη χρονιά φροντίσαμε να έλθουν όλοι οι απόστολοι, ο ένας από ένα μέρος του κόσμου, ο άλλος από άλλο, κι ο καθένας έφερε έναν πολύτιμο λίθο από τη χώρα, από την οποία ερχόταν, και τον παρουσίασε στον Κύριό μας απαγγέλλοντας κάποιο λόγο, σχετικά με κάποιαν αρετή και ιδιότητα του πολύτιμου λίθου για τα Άγια Μυστήρια. Ο άγιος Πέτρος τους έπαιρνε και σχημάτιζε μ' αυτούς ένα στέμμα, κι όταν το τελείωσε, το τοποθέτησε στο επάνω μέρος του καλύμματος ή του ηλίου, σαν να στεφάνωνε έτσι τον Κύριό μας.

Το όμορφο είναι, ότι οι καλές μας χωρικές γυναίκες, με την ιδέα πως αυτοί ήσαν οι αληθινοί απόστολοι, πήγαιναν και τους άγγιζαν κι έκαναν μεγάλες μετάνοιες με το κεφάλι ως κάτω, κατά τον ελληνικό τρόπο. Κι ήσαν μερικές απ' αυτές, που πήγαιναν από πίσω, να πιάνουν τα ενδύματα των αποστόλων κι έτριβαν πάνω σ' αυτά το πρόσωπό τους, σχηματίζοντας το σημείο του σταυρού. Μια φορά έγινε κι ένα κήρυγμα, όπου και οι μαθητές, σε διάφορα μέρη [χωρισμένοι],

απαγγέλλανε, κι αυτό έκανε καλήν εντύπωση και το επαίνεσε κυρίως ο Έλληνας μητροπολίτης, που ήταν παρών στο θέατρο, και όλοι οι Έλληνες.

[B3] Μια χρονιά, εκτός από το χαιρετισμό που έγινε το πρωί, παραστήσαμε, μέσα στο μητροπολιτικό ναό, μια σκηνή, σε τρία μέρη. Το υλικό πήραμε από τα Άγια Μυστήρια. Άρεσε εξαιρετικά, και η αδελφότητά μας επαινέθηκε πολύ. Οι τουρκικές Αρχές θέλησαν να παραστούν, και έφυγαν πάρα πολύ ικανοποιημένες. Ευχαρίστησε τόσο πολύ, που μας ανάγκασαν ευγενικά να επαναλάβουμε την παράσταση για δεύτερη φορά, στην εκκλησία μας. Ο Θεός αποκόμισε καρπούς άφθονους από αυτή την ενέργεια, γιατί πολλά πρόσωπα συγκινήθηκαν πολύ και μεταμελήθηκαν, κι ύστερα ήλθαν για εξομολόγηση, όταν η πομπή αποσύρθηκε απ' το βωμό, για να καταλήξει στη μεγάλη εκκλησία.

[B4] Κι αφού πέρασαν οι άντρες και οι γυναίκες, ένας απ' τους Πατέρες μας ανεβαίνει πάνω στο θέατρο, και τότε κάθε λογής πρόσωπα, και από τα δύο φύλα, πλησιάζουν, σε τόσο μεγάλο πλήθος, που παρά λίγο να το ρίξουν κάτω (το θέατρο), και φέρνουν όλοι κλάδους, άνθη, πρασινάδα και συχνά μάτσα από μυρτιά και τα δίνουν στον Πατέρα, για να ψαύσει μ' αυτά το ύφασμα, πάνω στο οποίο έχει τοποθετήσει τα Άγια Μυστήρια. Έτσι έγινε· κι ύστερα τους τα ξαναδίνει, και φεύγουν πολύ ευχαριστημένοι. Τα χρησιμοποιούν για θεραπεία ή προφύλαξη από ασθένειες ή για να αποτρέπουν κάθε βλάβη της περιουσίας τους. Και η πίεση είναι τόσο μεγάλη ώστε (ο Πατέρας) έχει ανάγκη από κάποιον που να τον βοηθάει, για να ικανοποιήσουν την ευλάβεια του λαού.

[Γ] Αυτό που έκανε τους Έλληνες και τους χωρικούς ν' αγαπήσουν τόσο αυτή την πομπή, κι αυτό που τιμά τα Άγια Μυστήριά μας, είναι τα θαύματα, που ο Κύριός μας έχει συχνά πραγματοποιήσει προς χάριν τους, δίνοντάς τους σωματική και ψυχικήν υγεία, κι έτσι πιστεύουν πιο σταθερά στα δόγματα της λατινικής Εκκλησίας. Και γι' αυτό ένα μεγάλο μέρος από τους αρρώστους κάνει κάποιο τάμα στα Άγια Μυστήριά μας και, τις πιο πολλές φορές, ανακουφίζονται ή γιατρεύονται. Άλλο τόσο ο Κύριός μας δείχνεται άτεγκτος στην τιμωρία εκείνων οι οποίοι, με οποιοδήποτε τρόπο, δεν τιμούν την επίσημη αυτή τελετή και εργάζονται την ημέρα της γιορτής.

[Γ1] Μια χρονιά προέκυψε κάποια διαφωνία ανάμεσα στους Λατίνους και τους Έλληνες. Οι Έλληνες, με ένα πνεύμα διάλυσης της ένωσης, αισθάνονταν απόμακροι προς τα Άγια Μυστήρια και πήγαν να ρωτήσουν τον Έλληνα μητροπολίτη, αν θα μπορούσαν να εργαστούν την ημέρα «της αγίας δωρεάς». Τους απάντησε: «Πηγαίνετε, τέκνα μου, να εργαστείτε με την ευλογία μου. Μπορείτε,

γιατί αυτή η γιορτή δεν είναι δικό μας έθιμο· είναι για τους Λατίνους». Η ευλογία αυτή γύρισε σε κατάρη γιατί, αμέσως μόλις τελείωσε η πομπή, σηκώθηκε μια καταιγίδα τόσο άγρια, με τόση και τέτοια βροχή, που κατάστρεψε το μεγαλύτερο μέρος από τα σιτηρά τους. Κι εμείς οι άλλοι δεν βιαστήκαμε να βγάλουμε τα στολίδια από το βωμό μας, για να μην τα μουσκέψουμε. Έκτοτε ο μητροπολίτης ο ίδιος έδωσε τον ορισμό να μην εργάζεται πια κανείς την ημέρα της γιορτής αυτής. Κι από κείνο τον καιρό οι χωρικοί και οι Έλληνες φρόντιζαν περισσότερο από κάθε άλλη φορά να παρευρίσκονται σ' αυτή.

[Γ2] Εντούτοις⁷⁵ το έτος 1642 ένας χωρικός δεν σεβάστηκε τη γιορτή και θέλησε να εργαστεί, και ο Κύριός μας τον τιμώρησε σκληρά, γιατί παρέλυσε όλο του το σώμα. Αναγνώρισε πως είχε προσβάλει το Θεό, είπε να τον μεταφέρουν πάνω σε σανίδες και με το φτωχικό κρεβάτι του στη μεγάλην εκκλησία, είπε κι έγινε μια λειτουργία για τα Άγια Μυστήρια, ζήτησε ταπεινά συγχώρηση, είπε να τον κάνουν ν' αγγίξει το αρτοφόρι και αμέσως, μέσα κιόλας στην εκκλησία, σηκώθηκε από το κρεβάτι του, άρχισε να περπατάει και να αισθάνεται καλύτερα.

[Γ3] Το ίδιο συνέβη και σ' άλλους, το έτος 1640. Ο Πατέρας, που πήγαινε στις αποστολές των χωριών, βρέθηκε και σ' ένα μικρό χωριό ονόματι Κεραμοτή («Κεράμοτη») και τον παρακάλεσαν να επισκεφθεί τον πρώτο του χωριού, που οι άλλοι τον θεωρούσαν δαιμονισμένο. Ο Πατέρας ρώτησε επιδέξια για την αιτία της ασθένειάς του. Δεν μπόρεσε να μάθει άλλη αιτία, παρά ότι δεν καταδεχόταν να τιμά τα Άγια Μυστήρια την ημέρα της γιορτής τους και ότι είχε πει μερικά λόγια, με τα οποία έδειχνε πως είχε λίγο σεβασμό για αυτό το εξαιρετικά σεβαστό μυστήριο. Ο Κύριός μας του έδωσε κάποιαν ανακούφιση, όσο ο Πατέρας ήταν εκεί. Τον εξομολόγησε κι ύστερα, όταν έφυγε από το χωριό, άκουσε πως ο άνθρωπος πέθανε. Δεν θα είχε ποτέ εξομολογηθεί, αν ο Κύριός μας δεν είχε οδηγήσει τον Πατέρα σ' αυτό το χωριό. Γιατί οι εξομολογητές των Ελλήνων δεν πηγαίνουν διόλου σ' αυτά τα μικρά χωριά, με δυσκολία μπόρεσαν να φέρουν και τον ιερέα, για την ταφή του. Τιμωρήθηκε ακόμα και στο πρόσωπο του γιου του, που ένωσε ότι έχασε το ένα του μάτι.

[Γ4] Θα έφτιαχνε κανείς ένα μεγάλο τόμο, αν ήθελε να γράψει για τη χάρη που φανέρωσε ο Κύριός μας σε εκείνους που τον τίμησαν, τίμησαν τη γιορτή αυτή, και τις τιμωρίες που επέβαλε σ' αυτούς που τον περιφρόνησαν. Τη χρονιά αυτή (1643) συνέβη κάτι πολύ κοντά στην πόλη, που όλοι το θεώρησαν φανερή τιμωρία. Ένας άνθρωπος από τα χαμηλά στρώματα, Λατίνος, είχε έναν ανεμόμυλο. Την Πέμπτη, που ήταν αφιερωμένη στη γιορτή, πρωί πρωί, έκλεισε το μύλο του και πήγε στα χωράφια. Ωστόσο ο μύλος γύριζε, κι αυτό

ήταν ένα μεγάλο σκάνδαλο, γιατί οι μύλοι που ήταν δίπλα δεν γυρίζαν, κι ας ήταν Έλληνες αυτοί που τους είχαν. Ο καιρός ήταν πολύ ωραίος, φυσούσε ένας πολύ ήσυχος άνεμος. Κι όμως ο μύλος άρχισε να ξεχαρβαλώνεται, να γυρίζει τόσο δυνατά, που φοβόντουσαν μήπως πιάσει φωτιά και, καθώς το αφεντικό δεν ήταν εκεί για ν' ανοίξει την πόρτα, ένας άλλος χάλασε την κλειδαριά και σταμάτησε το μήλο...⁷⁶ – Η σύντομη συνέχεια αναφέρεται στην κοινωνία Χριστιανών σκλάβων της Μπαρμπαριάς και είναι άσχετο με τα γεγονότα της γιορτής της Αγίας Δωρεάς.

Λεπτομερειακή αντιβολή της έκθεσης αυτής με την ιταλική έκθεση του Schiattini για τη γιορτή της «Αγίας Δωρεάς» στις 5 Ιουνίου 1628 παρουσιάζει εν γένει αρκετές ομοιότητες, που είτε προέρχονται από το γεγονός, ότι η οργάνωση της γιορτής δεν έχει μεταβληθεί ουσιαστικά, ή ότι η έκθεση του Hardy χρησιμοποιεί εν μέρει στοιχεία αυτής του Schiattini. Πάντως σε ορισμένα σημεία αλληλοσυμπληρώνονται, ώστε να φαίνεται σκόπιμο να τη συμπεριλάβουμε στο σχολιασμό.

Σχόλια για τον τίτλο:

Στον τίτλο η τελετή (*solennité, solennità*) αναφέρεται ως *Feste-Dieu*, στο κείμενο ως *Corpus Christi*, αλλά και ως *Nostre-Seigneur* και *Très Saint Sacrement*: στην έκθεση του Schiattini αντίστοιχα ως *Corpus Domini* και *Corpo di Dio*.⁷⁷ Πρόκειται για τελετή σε ανάμνηση της ίδρυσης της Αγίας Ευχαριστίας, όπου η όστια (ο άρτος της κοινωνίας στο αρτοφόρειον, *ostensorio, Monstranz*) συμβολίζει το Σώμα του Χριστού, γιορτή που καθιερώθηκε το 1264 για τις καθολικές χώρες με παπική εγκύκλιο και γιορτάζεται με λαμπρές πομπές τη δεύτερη Πέμπτη μετά την Πεντηκοστή.⁷⁸ Οι πομπές αυτές εμπλουτίστηκαν πολύ γρήγορα με ποικίλα θεαματικά στοιχεία και θεατρικές παραστάσεις και αναπαραστάσεις και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του θρησκευτικού θεάτρου στα μεσαιωνικά και μεταμεσαιωνικά χρόνια στην Ισπανία, την Ιταλία και τις κεντροευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στη Γαλλία και την Αγγλία, όπου παρέμειναν δημοφιλείς θέαμα για πολλούς αιώνες.⁷⁹ Το ότι ακριβώς αυτή η γιορτή περιγράφεται στη Νάξο ως η πιο επίσημη και λαμπρή, έχει σχέση με το γεγονός, ότι η αδελφότητα, στην οποία ανήκει η *Capella Casazza*, η «*Confraternità del Santissimo Corpo di Christo*», αποτελούμενη από καθολικούς μη ιερωμένους, της οποίας τα εισοδήματα από τα ακίνητα και τις δωρεές προς την «Κιουρά μας την Καπέλλα» έχουν παραχωρηθεί στους Ιησουίτες, είναι αφιερωμένη στην Αγία Δωρεά.⁸⁰

Σχόλια στο θεματικό κύκλο [Α]:

Η πομπή αυτή ξεκίνησε από το μητροπολιτικό ναό με συμμετοχή του πληθυσμού και των δύο δογμάτων και των χωρικών που κατα-

φθάνουν στη Χώρα, καθώς και των αδελφών «της Καζάτζας» (confrères de la Casasse), δηλαδή των μελών της αδελφότητας της Capella Casazza.⁸¹ Η έκθεση σχολιάζει και την ελληνική απόδοση του Corpus Christi, «Αγία Δωρεά»: «le Don par excellence», ενώ πιο κυριολεκτική θα ήταν η Αγία Ευχαριστία. Εξαιρείται για την ομορφιά και τη λαμπρότητά της.

[A1] Για τις προετοιμασίες ήδη οκτώ μέρες πριν με τις καμπανοκρουσίες βλ. και την έκθεση του Schiattini: «Otto giorni prima della solennità, per darsi avviso a tutta l' isola giachè d' ogni parte d' essa suol concorrere molta gente, ogni giorno nel tramontar del sole si toccarono le tre gran campane dell chiesa nova metropolitana et s' incominciò parar la chiesa straordinariamente bene con tappezzarie rosse di seta, con una bella varietà di filliami d' oro imprestacati da diverse gentildonne».⁸² Ο στολισμός της εκκλησίας με κόκκινα χαλιά από μετάξι δεν συμπεριλαμβάνεται στην περιγραφή του Hardy. Μάλιστα στο μέρος του «χορού» (chœr, coro) της εκκλησίας ανυψώνεται ένα πατάρι για κάποια (ανα)παράσταση: «I choro fu molto ben parato con l' altar et mia sedia molto più elevato dall' ordinario, supposto che posavano su un tavolato o palco, che aveva da servir una rappresentazione, che nel medesimo giorno si dovea fare nelli secondi vesperi da giovanetti di Naxia, posta in ordine da Padre Mattheo francese gesuita».⁸³ Τέτοιες (ανα)παραστάσεις θα συναντήσουμε και στο ύπαιθρο. Στην έκθεση του Hardy συναντιέται επίσης μια περιγραφή του ανυψωμένου Αγίου Βήματος, που αντί palco θα το ονομάσει théâtre: αφορά όμως την Capella Casazza, όχι το μητροπολιτικό ναό και τη γιορτή της Σύλληψης της Θεοτόκου (δεύτερη Κυριακή της εορταστικής περιόδου των τεσσάρων εβδομάδων πριν απ' τα Χριστούγεννα, avvento, Advent): «Du costé de l' Evangile, auprès l' autel de Nostre-Dame, nous dressons un théâtre, au milieu duquel il y a une chaire pour Mgr l' archevesque (qui ne manque point d' assister à cette solennité), et deux autres sièges à ses deux cotés pour deux chanoines qui luy font escorte».⁸⁴ Προκαλεί εντύπωση η χρήση θεατρικής ορολογίας για τη θεαματική τοποθέτηση του αρχιεπίσκοπου μέσα στην εκκλησία. Πάντως το ίδιο το κείμενο της αναφοράς μας διαλευκαίνει στη συνέχεια, τι περίπου εννοείται με τους όρους rappresentazione και théâtre. Ο Schiattini περιγράφει στη συνέχεια τους εσπερινούς, που γίνονταν με μεγάλη κατανυξη και συγκέντρωση των ορθοδόξων, οι οποίοι μένουν με τις οικογένειές τους ως αργά το βράδυ στην εκκλησία.⁸⁵

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Hardy για τις εκδηλώσεις λαϊκής λατρείας: ποιων ειδών τάματα και προσφορές δέχεται ο εφημέριος από τους χωρικούς κτλ. Ή για την πομπή ανήμε-

ρα της Αγίας Δωρεάς, μετά τη λειτουργία που αρχίζει στις δέκα το πρωί, όπου στρώνουν τους δρόμους με χαλιά,⁸⁶ τοποθετούν μάτσα από μυρτιά που «αγιάζουν» με την επαφή (με τα πόδια εκείνων που βαστούν το Σώμα του Χριστού) κάτω από αυτά· τα φυτά αυτά λειτουργούν ύστερα ως φυλακτά, προκαλούν την αφθονία των αγαθών και αποτρέπουν το κακό.⁸⁷ Σχεδόν τα ίδια αναφέρει και η έκθεση του Schiattini.⁸⁸

[A2] Η όλη εικόνα της πομπής, με τους αρρώστους ξαπλωμένους στο δρόμο, με την ελπίδα ότι αγγίζοντας το Σώμα του Χριστού θα βρουν την υγεία τους, τον αρχιεπίσκοπο που πατάει με προσοχή πάνω από τα σώματα των προσκυνητών, τη συνοδεία του που κρατάει τον «ουρανό»,⁸⁹ τον κόσμο που προσπαθεί να φιλήσει την άκρη του καλύμματος του «ηλίου»,⁹⁰ την κοσμοσυρροή με κύρια συμμετοχή των γυναικών (ακόμα και οι Τουρκάλες παρακολουθούν από τα παράθυρα), δε διαφέρει ουσιαστικά σε ό,τι βλέπουμε σήμερα στην Τήνο και άλλους τόπους μαζικής προσκύνησης. Ο Schiattini αναφέρει, ότι τον κρατούσαν επίσης, για να μην πέσει.⁹¹

[A3] Το επεισόδιο με τους Τούρκους στρατιώτες (το «Leverdis» του γαλλικού κειμένου είναι χωρίς άλλο «λεβέντες»),⁹² καθώς και η συμμετοχή των τουρκικών Αρχών στις εκδηλώσεις αυτές, που επισημαίνει επανειλημμένως και ο Schiattini, δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα της καθημερινής πρακτικής συμβίωσης Μουσουλμάνων και Χριστιανών, που σε εποχές εορτών χαρακτηρίζεται από κάποιαν ανοχή και αλληλοσεβασμό για τις λατρευτικές εκδηλώσεις του άλλου.

Σχόλια για τη θεματική ενότητα [B]:

Η ενότητα αυτή αναφέρεται στις θεαματικές-θεατρικές εκδηλώσεις που γίνονται στη μεγάλη πλατεία της Χώρας, όπου πάνω σε πατάρι στήνεται το théâtre - ο Schiattini μιλάει για palco - και εκεί τοποθετείται ο στολισμένος βωμός για το Μυστήριο, με το καλλωπισμένο στέγαστρο. Η κάπως αόριστη έκφραση, ότι εκεί πάνω «παριστάνουμε κάτι προς τιμήν του Αγίου Μυστηρίου» («sur iceluy nous représentons le plus souvent quelque chose en l' honneur de Très Saint Sacrement»)⁹³ συγκεκριμενοποιείται κάπως από την αναφορά του Schiattini: «Arrivati nella PIAZZA, dove li confrati del S.mo Sacramento havevano eretto il loro altare, su un palco, ivi posai la custodia, et si dimorò mezz' hora fin tanto, che li scolari de' Padri Gesuiti offerirono molte e diverse cose, figure del S.mo Corpo e Sangue de dio, RECITANDO in varie lingue, con molta vaghezza et ammirazione non solo de' christiani ma anco del Cadi et Bei del luogo, che stavano il tutto vedendo da case loro».⁹⁴ Πρόκειται λοιπόν για τους μαθητές του κολεγίου, που παριστάνουν «πολλά και διάφορα» (βλ.

στη συνέχεια), εκθέτουν και συμβολικές φιγούρες, απαγγέλλουν σε διάφορες γλώσσες, που σημαίνει στα ιταλικά και ελληνικά. Όπως και στην παράσταση του 1628 στο μητροπολιτικό ναό παρακολουθούν ο μπέης και ο καδής από κοντινά σπίτια.

[B1] Ενώ ο Schiattini ανέφερε με σαφήνεια ότι τέτοιες (ανα)παραστάσεις στο πάλκο της πλατείας γίνονταν από τους μαθητές, το γαλλικό κείμενο επιμένει πως αυτό γινόταν για τους μαθητές: «Et plus souvent nous y faisons représenter quelque chose tantost d' une façon tantost d' une autre à nos escoliers».⁹⁵ Πρόκειται μάλλον για εκφραστική παραδρομή, γιατί οι εκδηλώσεις αυτές έγιναν βέβαια για τον κόσμο από τους μαθητές, οι οποίοι προηγούνταν και στην πορεία της πομπής. Αυτό που περιγράφει η έκθεση στη συνέχεια, αποτελεί περισσότερο συμβολική αναπαράσταση παρά θεατρική παράσταση: παρουσίαση των συμβόλων της Παλαιάς Διαθήκης που αποτελούν «πρότυπα» του Κυρίου. Το επεισόδιο με το πρόβατο φανερώνει, πως η έκθεση δεν είναι απαλλαγμένη από μια τάση για ανεκδοτολογία: το ίδιο συμβαίνει και με την αναφορά του ώριμου σταφυλιού, που προσφερόταν στις 11 Ιουνίου: ο Laurent συμπέρανε από την ημερομηνία αυτή, ότι η αναπαράσταση αυτή έγινε το 1637.⁹⁶

[B1] Μετά το 1637 («άλλη χρονιά») γίνεται ανάλογη συμβολική παράσταση με δρώμενα και απαγγελλόμενα, που παριστάνουν τους αποστόλους που φέρνουν πολύτιμους λίθους από όλα τα μέρη του κόσμου (όπου κάθε λίθος συμβολίζει μια αρετή ή ένα αγαθό), για να στολίσουν το Άγιο Μυστήριο. Ο Hardy επισημαίνει, ότι οι χωρικές προσκυνούσαν και αυτούς τους «ηθοποιούς» - αποστόλους, έπιαναν τα φορέματά τους και έκαναν το σταυρό τους μ' αυτά πάνω στο πρόσωπο.⁹⁷ Αναφέρει επίσης ότι μιαν άλλη φορά έγινε ένα κήρυγμα, όπου οι μαθητές απαγγέλλανε με μοιρασμένους ρόλους διάφορα αποσπάσματα: η διατύπωση αυτή μοιάζει κάπως μ' αυτό που έγινε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη Χίο (1740-1744), και το περιγράφει εύγλωττα ο Στανίσλαος Βελάστης στην «προθεωρία» (πρόλογο) του ποιήματος «Περί Θυμού» (Ρώμη 1747).⁹⁸ Οι εκθέσεις αυτές δεν ξεχωρίζουν καθαρά συμβολικές αναπαραστάσεις, απαγγελίες με ή χωρίς μοιρασμένους ρόλους και πραγματικές θεατρικές παραστάσεις: ούτε ο κόσμος ξεχώριζε μορφολογικά τις εκδηλώσεις αυτές, που τον ενθουσίαζαν κι έδιναν παντού αίγλη και υπόληψη στους Ιησουίτες και τα σχολεία τους. Έτσι π.χ. κάνουν στην Πάρο το 1641 ανήμερα των Βαίων σε πομπή αναπαράσταση με ομοιώματα από το Όρος των Ελαιών, που την κρατούν έξι παιδιά: η «nouvelle célébrité» είχε τεράστια επιτυχία.⁹⁹ Και η επιτυχία που είχε στην Κωνσταντινούπολη το 1612 η αναπαράσταση του σπηλαίου της γέννησης του Χριστού με τη φάτνη, παρασύρει τον πατέρα, που συντάσ-

σει την επήσια έκθεση (τον περίφημο François de Canillac),¹⁰⁰ να ξεσπάσει σε επιφωνήματα ενθουσιασμού και θαυμασμού για τα αποτελέσματα τέτοιων απλών θεαμάτων: «Nous avons cette année fait une autre representation avec moins d'appareil, mais avec plus de fruit. Ça esté d'une petite grotte avec le chresche de ce grand Dieu, fait petit pour nous. Les latins et les grecs, hommes et femmes, ont, avec grand ressentiment, honoré cet humble et simple spectacle et representation de saint mystere de la Nativité, que nous celebrions pour lors. Bon Dieu! mes RR.PP. et treschers freres, combien d'ames se perdent à fante de secours! Prions ce bon Dieu qu'il nous donne la force et l'adresse de corperer à l'application des merites de son fils, nostre Sauveur Jesus-Christ. C'est le but de nostre vocation». ¹⁰¹ Η τουρκοκρατούμενη Ανατολή στερήθηκε για αιώνες τα θεάματα μοναδική διασκέδαση των τοπικών πασάδων στα Βαλκάνια ήταν ο Καραγκιόζης ανατολικού τύπου.¹⁰²

[B3] Πραγματική θεατρική παράσταση (action)¹⁰³ έγινε όμως στο μητροπολιτικό ναό, με έργο θρησκευτικό (La matière fut du Très Saint Sacrement) σε τρία μέρη· όπως όλες οι παραστάσεις, άρεσε εξαιρετικά (pleust extrêmement) και ανέβασε το γόητρο των Ιησουιτών (fist grandement estimer nostre Compagnie). Και πάλι παρακολουθούν οι τουρκικές Αρχές· η παράσταση επαναλαμβάνεται για δεύτερη φορά στην Capella Casazza· δεν ήταν ασυνήθιστο, και η παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623 παίχθηκε τελικά δύο φορές.¹⁰⁴ Γίνεται και αναφορά στη συγκίνηση του κόσμου και τη διδακτική αποτελεσματικότητα της παράστασης: πολλοί μεταμελήθηκαν και ήρθαν για εξομολόγηση. Ύστερα η περιγραφή γυρίζει πάλι στην πομπή και τη στάση που έκαμε στην πλατεία στο βωμό· στο τέλος η πομπή επιστρέφει στο μητροπολιτικό ναό.

[B4] Πριν φύγει όμως, σημειώνεται πάλι μια εκδήλωση λαϊκής δοξασίας: πράσινα και μυρτιές δίδονται σ' ένα πατέρα που στέκεται στο πατάρι στο βωμό, για να τα ψαύσει στο ύψασμα, στο οποίο έχει τοποθετηθεί το Άγιο Μυστήριο· τα φυτά αυτά χρησιμοποιούνται για φυλακτά, για θεραπεία και προφύλαξη από αρρώστιες.

Σχόλια στο θεματικό κύκλο [Γ]:

Ο θεματικός αυτός κύκλος αφιερώνεται ολοκληρωτικά στην περιγραφή λαϊκών δοξασιών και παραδόσεων γύρω από τιμωρία γι' αυτούς που δεν τηρούν την αργία και εργάζονται εκείνη την ημέρα, καθώς και θεραπευτικά θαύματα που εκδηλώνονται σε σχέση με τη γιορτή αυτή.

[Γ1] Η πρώτη παράγραφος ωστόσο διηγείται ένα επεισόδιο χαρακτηριστικό για την εκκλησιαστική ιστορία της νήσου· ενώ γενικά ήταν ειρηνική η συνύπαρξη των δύο δογμάτων (περισσότερες ήταν οι προ-

στριβές ανάμεσα στους Καπουκίνους και του Ιησουίτες),¹⁰⁵ δεν έλειπαν και φάσεις εντάσεως και καχυποψίας. Η σχετική αφήγηση για τα λεγόμενα του ορθόδοξου μητροπολίτη είναι οπωσδήποτε «στρατευμένη» και μονομερής, γιατί «Αγία Δωρεά» πράγματι δεν υπάρχει στο εορτολόγιο της Ανατολικής Εκκλησίας· η απαγόρευση της εργασίας, για την οποία υπάρχουν τόσοι Άγιοι τιμωροί,¹⁰⁶ κανονικά δε θα έπρεπε να ισχύσει για του ορθόδοξους. Τήρησαν την αργία από γενικότερη χριστιανική ευλάβεια και εκτίμηση προς τη λαμπρή αυτή γιορτή. Άλλωστε τέτοια φαινόμενα αλληλοεπιδράσεων του εορτολογίου υπάρχουν και ανάμεσα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους. Η ιστορία της τιμωρίας της μη τήρησης της αργίας με την άδεια του μητροπολίτη ωστόσο έχει ενδιαφέρον από λαογραφική άποψη, γιατί δείχνει είτε πως τέτοιες παραδόσεις δημιουργούνται και διαδίδονται σκόπιμα, είτε πως οι μορφωμένοι πατέρες είναι οι ίδιοι θύματα «λαϊκών» δοξασιών και προλήψεων. Αλλά η όλη εποχή, πριν από το Διαφωτισμό, είναι έτοιμη να ερμηνεύσει πολλά και διάφορα πράγματα ως «θαύματα», σημεία με προφητικό περιεχόμενο και να αποδώσει σε φυσικά φαινόμενα κρυφές σημασιολογικές διαστάσεις.

[Γ2] Στα πλαίσια αυτού του folklor, προφορικών παραδόσεων για τιμωρία όσων εργάζονται την ημέρα αργίας, ανήκουν και οι δύο ιστορίες που μας διηγείται η αναφορά για το έτος 1640 και 1642, όπου αρρωσταίνουν πολύ σοβαρά οι παραβάτες· με τέτοιες αρρώστιες, ημιπληγίες κτλ. τιμωρούν συνήθως οι νεράιδες τους παραβάτες κατά την περίοδο της «ροσαλιών» της Πεντηκοστής.¹⁰⁷ Εδώ τιμωρός είναι ο ίδιος ο Κύριος. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι τέτοιες ιστορίες είχαν και πρακτική λειτουργικότητα και προπαγανδιστική σκοπιμότητα, να εδραιώσουν και να υπερασπίσουν την ψυχολογική «εξουσία» που ασκούσαν τα ιερά σκεύη και οι γιορτές των Καθολικών πάνω στους Ορθόδοξους.

[Γ3] Στον ίδιο θεματικό καμβά κινείται η αφήγηση για τον δαιμονισμένο στην Κεραμοτή, που δεν σεβάστηκε τη γιορτή της «Αγίας Δωρεάς». Κάποιον έλεγχο θα απαιτούσε η πληροφορία ότι οι ορθόδοξοι παπάδες δεν πήγαιναν στα μικρά χωριά. «Βιβλική» είναι η αντίληψη, ότι η τιμωρία επεκτάθηκε και στη δεύτερη γενεά (ο γιος του έχασε το ένα μάτι)· η αντίληψη της κληρονομικότητας της θείας τιμωρίας, όπου τα παιδιά σηματοδεύονται από τα αμαρτήματα των γονέων, υπάρχει ακόμα στη Καινή Διαθήκη.¹⁰⁸ Δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν οι πατέρες μεταδίδουν απλώς αυτά που πιστεύει ο λαός ή τα πιστεύουν και οι ίδιοι. Οι αναφορές (και του Schiattini)¹⁰⁹ είναι συνήθως γεμάτες από τέτοιες ιστορίες· λειτουργούν ως δείκτες της επιτυχίας και της επιρροής στον ντόπιο πληθυσμό και τη συνείδησή του.

[Γ4] Ορθά σημειώνει η τελευταία παράγραφος ότι με τέτοιες ιστορίες θα μπορούσε να γεμίσει τόμο ολόκληρο, και προσθέτει άλλη μια για το Λατίνο, ο οποίος παραβίασε την αργία δουλεύοντας τον ανεμόμυλο, που θα έπαιρνε φωτιά παρά τον ήσυχο άνεμο. Πρόκειται για συνηθισμένες θρησκευτικές παραδόσεις, που αφηγούνται στο στόμα του λαού και καταγράφονται από τους πατέρες, ή που «εφευρίσκονται» από τους ίδιους, για να ενισχύσουν το εορτολογικό τους και την επιρροή τους, την οποία παρουσιάζουν κάπως ωραιοποιητικά και μεγεθυντικά στις εκθέσεις προς τους ανώτερους τους στη Ρώμη· η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο «εύρημα» και την «εφεύρεση» μπορεί να μην είναι κιάλας σαφής σε μια εποχή «θαυματόπληκτη» όπως το Μπαρόκ. Πάντως προκαλεί εντύπωση στο σημερινό αναγνώστη, πως οι μορφωμένοι πατέρες αρέσκονται στην επαναδιήγηση τέτοιων παιδαριωδών ιστοριών, που αρμόζουν στον «αμόρφωτο» λαό και ανήκουν στην περιοχή των λαϊκών δοξασίων. Στους πιστούς η πίστη είναι μεταδοτική· στην περιπτώση αυτή υπήρχε και πρόσθετο κίνητρο ωφελιμότητας. - Το σύντομο υπόλοιπο του κεφαλαίου αφηγείται την εξομολόγηση και την κοινωνία Χριστιανών σκλάβων από την Μπαρμπαριά και δεν έχει πια σχέση με τη γιορτή της «Αγίας Δωρεάς».

Η έκθεση του Hardy είναι στο σύνολό της μια σπουδαία πηγή για τον καθημερινό βίο, τις νοοτροπίες μιας εποχής, για την πράξη της συμβίωσης των δογμάτων, για λαϊκές παραδόσεις και δοξασίες, για τη λατρευτική συμπεριφορά, για την ιστορία και τακτική των αποστολών στο Αιγαίο, για τον πολιτισμό της παλαιάς Νάξου της Τουρκοκρατίας κτλ. Και είναι, εκτός από όλα αυτά, και σημαντική πηγή για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου· διαφωτίζεται καλύτερα τώρα η παράδοση του θρησκευτικού θεάτρου στη Νάξο από το 1628 ως το 1723, όπου γίνεται η παράσταση της «Τραγέδιας του Αγίου Δημητρίου»· το ίδιο αυτό το έργο δείχνει εξοικείωση με τις θεατρικές ανάγκες και επιτήδειον υπολογισμό της ψυχολογίας των θεατών. Ενδιαφέρουν είναι επίσης, ότι οι ίδιοι οι Ιησούιτες δεν υπερεκτιμούν τη δραστηριότητα αυτή - δεν κάνουν τον κόπο να ξεχωρίσουν ανάμεσα σε συμβολικές αναπαραστάσεις, απαγγελίες και πραγματικές θεατρικές παραστάσεις -, αναφέρονται στο περιεχόμενο συνήθως με κάποιαν αοριστία, αναγνωρίζουν όμως την εξαιρετική απήχηση που είχε η δραστηριότητα αυτή, που σημειώθηκε παντού ως επιτυχής νεωτερισμός, συγκίνησε και ενθουσίασε τον κόσμο, ο οποίος ήταν στερημένος από θεάματα και άπειρος στα θεατρικά πράγματα.

Επίμετρο

Παρατίθεται το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο του κεφ. 18 της αναφοράς του Hardy (Laurent, ό.π., σσ. 198-203· παραλείπεται το τέλος)· όπως και σε όλα τα άλλα παραθέματα μέσα στο μελέτημα, ακολουθούμε την ορθογραφία του εκδότη, αν και αυτή παρουσιάζει κάποιες ασυνέπειες. Οι υποσημειώσεις είναι του Laurent.

CHAPITRE XVIII

De la solennité de la Feste-Dieu

La dernière, la plus belle et la plus magnifique solennité qui se pratique à Naxie est celle du Corpus Domini ou de la Feste-Dieu. Elle touche principalement à la grande église, mais par ce que nous y avons aussy quelque part et les confrères de la Casasse nous en dirons quelque chose.

Cette solennité est la plus célèbre parce qu' en icelle concourent, non seulement les Latins, mais encore les Grecs et les villageois qui, de tous les villages, viennent à la ville pour honorer nostre Saint Sacrement, qu' ilz appellent: Η αγία ὥρεά, comme qui diroit: le Don par excellence, le plus grand, le plus saint don que Nostre-Seigneur nous ayt fait.

Dez le samedi au soir, on se prépare à cette solennité. On sonne les cloches en carillon, le matin, à midy et le soir. Et souventefois les villageois nous demandent, quinze jours et un mois devant, quand sera la feste du Saint Sacrement, affin de ne point travailler ce jour là et d' y assister. Le jeudy matin, le monde commence à venir des villages. Le curé est devant la porte de la grande église, qui reçoit les voeux faictz des villageois grecs au Saint Sacrement, comme huile, vin, cire, cierges toutz faictz, argent, quoy qu' en petite somme, par ce que, comme ilz le gardent pour payer le tribut aux Turcs, ilz donnent à Nostre-Seigneur de ce qu' ilz ont à leur maison. Sur les dix heures, quand on cognoist à peu près qu' ilz sont venus, on chante la grande messe, après laquelle on commence la procession: faut noter qu' on ne tend point les murailles des rues comme nous, mais ilz les couvrent de tapis par où passe le très Saint Sacrement. Et sous ces tapis, les villageois mettent des faisceaux de mirthe dont abonde cette isle, affin que celui qui porte le Très Saint Sacrement marche dessus. Ilz s' en servent puis après pour mettre dan leurs champs et vignes, croyantz que cela leur apportera l' abondance ou les préservera des tempestes de l' air.

Les malades, tant hommes que femmes, se couchent du travers des

rues sur ces tapis, affin que celui qui porte le Très Saint Sacrement marche sur eux, croyant par ce moyen Dieu leur rendre la santé, comme il arrive souvent. De plus, il n'y a personne soit grand soit petit qui n'aille baiser à tout le moins¹¹⁰ le pied de la custode ou soleil où est enclos le Très Saint Sacrement, che qu'ilz appellent: απόσυρμα. Et qui sent quelque douleur en quelque partie du corps se fait toucher de la custode et souvent ilz recouvrent la santé.

Mgr l'archevesque porte le Très Saint Sacrement, tellement las de marcher par les rues sur ces hommes et sur ces femmes qu'il n'en peut plus. Il est assisté de son grand vicaire et du doyen qui le soutiennent au costé. Les confrères de la Casasse assistent en corps à cette procession, revestus de leur cappe. Le prieur, sous prieur et les deux procureurs portent le poile.¹¹¹ Tous les prestres sont revestuz de leurs habitz sacerdotaux comme s'ilz vouloient dire la messe. Souvent l'archevesque grec s'y retrouve. Les calogers, c'est-à-dire les religieux grecs, suivent avec les prestres. Bref en cette solennité se retrouvent toute sorte de personnes. Mais sur tout il fait beau veoir la quantité de femmes qui accompagnent Nostre-Seigneur. Les gentillefemmes tant mariées qu'à marier suivent ornées comme sy c'estoit le jour de leurs nopces; le mesme font les grecques qui en mesme conche¹¹² se meslent parmy les latines et honnorent Nostre-Seigneur en ce Très Saint Sacrement. Les Turcs mesme veulent estre de la feste et s'assemblent aux maisons d'où ilz puissent voir.

Une fois il arriva qu'au jour de cette solennité se trouva à Naxie un aga avec huictante soldatz qu'ilz appellent Leverdis. Cet aga estoit amy de M. nostre consul. Pour luy plaire, l'aga commanda à ses soldatz qu'ilz fissent une haye en la grande place qui est au milieu de la ville. Et quand le Très Saint Sacrement passa ilz firent une salve qui fut très agréable.

Une des principales actions qui honnorent cette solennité est ce que nous y faisons et qui attire les yeux de tout le monde et donne un renom à nostre Compagnie. A un bout de la place la plus grande, la plus haulte et la plus belle qui soit à Naxie, nous dressons un théâtre - je dis un théâtre parce que sur iceluy nous représentons le plus souvent quelque chose en l'honneur de Très Saint Sacrement - sur lequel nous dressons un autel que nous orons de ce qu'on peut trouver de plus beau. Il est couvert d'un beau daix fort eslevé. Les costez sont embellys de fort beaux tableaux. Mais ce qui paroist sur tout pour beauté est ce que nous preparons sur l'autel pour y mettre le Très Saint Sacrement. Les latins, grecs et villageois, s'entretiennent depuis le matin jusques à ce que la procession soit finie à considérer cet autel avec leur grand contentement. Et c'est là que la foule du peuple

vient se presenter pour estre touchée.

La procession faict alte en ce lieu. Mgr l' archevesque y faict reposer le Saint Sacrement. Le clergé y chante quelque chose. Et puis souvent nous y faisons représenter quelque chose tantost d' une façon tantost d' une autre à nos escoliers. Une année nous fismes présenter à Nostre Seigneur ce que signifiait ce très auguste sacrement dans le Vieux Testament comme un agneau, du pain, du vin, du laict, etc. Après l' action qui fut trouvée très agréable et donna un grand plaisir, Mgr l' archevesque fist apporter l' agneau chez soy qui donna bien de la récréation. Car comme il estoit encor tout vit et que le théâtre estoit parsemé de fleurs, au lieu de chercher de s' enfuir, comme il eut esté toujours nourry en ce lieu, il cherchoit à manger.

Ce qui fut trouvé fort rare est que nous fismes présenter un raisin quasy meur, bien que ceste feste fut escheüe cette anée¹¹³ l' onzième juin. Qui des prestres emporta le vin, qui le laict, qui les pommes, qui le raisin et nous n' eusmes que le pain pour nostre part. Une autre année nous fismes venir tous les apostres qui d' une partie du monde qui d' une autre et chacun apportoit une pierre précieuse du pais ou il venoit qu' il présentoit à Nostre-Seigneur récitant quelque chose qui faisoit application de quelque vertu et propriété de cette pierre précieuse au Très Saint Sacrement. Saint Pierre les recevoit que cependant en faisait une couronne et estant finie il la mist sur le hault de la custode ou soleil comme en couronnant Nostre-Seigneur.

Ce fut le beau que nos bonnes villageoises pensant que ce fussent les vrays apostres s' en alloient les bras entrelacez l' un dedans l' autre leur faire de grandes inclinations de la teste et de tout le corps à la grecque. Il y en avoit qui s' en venoient par derrièr(e) prendre les habitz des apostres et s' en frotoient le visage comme en formant le signe de la croix sur leur face. Une fois on fist faire un sermon que les escoliers récitèrent en diverses parties et fut très bien receu et loué principalement du métropolitte grec qui estoit assis sur le théâtre et de tous les grecs.

Une année, outre la salutation qui s' estoit faicte le matin, nous fismes représenter une action dans l' église cathédrale divisée en trois parties. La matière fut du Très Saint Sacrement. Elle pleust extrêmement et fist grandement estimer nostre Compagnie. Les principaux des Turcs voulerent assister et s' en retournoient fort satisfaitz. Elle agréa tellement qu' on nous força doucement de la représenter pour la seconde fois en nostre église. Dieu tira bien du fruit de cette action parce que plusieurs personnes se sentirent excitées à componction et puis après vindrent se confesser, après que la procession s' est retirée de nostre autel pour aller terminer dans la grande église.

Après que les hommes et les femmes sont¹¹⁴, un de nos Pères monte sur le théâtre et alors toute sorte de personnes et de sexe s'approche en telle foule qu' il en est quasi accablé et tous apportent quelques rameaux, fleurs, herbes et souvent des faisceaux de mirthe qu' ilz présentent au Père pour le faire toucher sur le corporal où a reposé le Très Saint Sacrement. Ce qu' il fait; et puis le leur rend et s' en vont très contentz. Ilz se servent de ces choses pour guairison et preservatif des maladies et pour mettre dedans leurs possessions pour en destourner ce qui les pourroit endommager. Et la presse est si grande qu' il a besoing de quelqu' un qui l' aide pour satisfaire à la dévotion du peuple.

Ce qui a rendu les grecs et les villageois tellement affectionnez à cette procession et porte à honorer nostre Saint Sacrement sont les miracles que Nostre-Seigneur a souventefois opéré en eux en leur rendant la santé du corps et de l' âme parce qu' ilz croyent plus fermement aux dogmes de l' Eglise latine. Et pour cet effect une grande partie des malades fait quelque voeu à nostre Saint Sacrement et ilz sont soulagez ou guerrys le plus souvent. Nostre-Seigneur s' est aussy monstré rigide à chastier ceux qui, en quelque manière que ce fut, desprisoient cette solennité et travailloient le jour de cette feste.

Une année, il arriva quelque discorde entre les latins et les grecs. Les dicts grecs, par la désunion, se sentant raffroidys envers ce Très Saint Sacrement, allèrent demander au métropolitite grec s' ilz pourroient travailler le jour de la feste της αγίας δωρεάς. Il respondit: Allez mes enfantz, travaillez avec ma bénédiction. Vous le pouvez, parce que cette feste n' est pas de nostre rit; c' est pour les latins. Cette bénédiction se tourna en malédiction parce que, à peine la procession fut-elle achevée qu' il se lesve une si furieuse tempeste avec tant et de si grosse pluie qu' elle renversa la plus part des bleds. Et nous autres nous ne peusmes pas nous haster tellement pour oster les ornementz de nostre autel qu' il n' y en eut quelques uns des mouilleez. Depuis, le métropolitite mesme commanda qu' on ne travaillast plus le jour de cette solennité. Et, depuis ce temps, les villageois et les grecs furent plus soigneux d' y assister que jamais. Ce nonobstant¹¹⁵, l' année 1642, un villageois ne faisant pas tant d' estat de cette feste voulut travailler, et Nostre-Seigneur le chastia vigoureusement, car il devint tout perclus de son corps. Il recognt qu' il avoit-offense Dieu, se fist porter sur des aix dans son pauvre lict et la grande église, fist dire une messe de Saint Sacrement, demanda bien humblement pardon, se fist toucher du saint ciboire et, incontinent dans l' Eglise mesme, il se leva de son lict, commença à marcher et se porta mieux.

Le mesme est encore arrivé à d' autres, l' an 1640. Le Père, qui alloit

aux missions des villages, se retrouvant à un petit village du nom Κεράμωτη, on le pria de visiter le premier du village que les autres tenoient pour endiable. Le Père s' enquesta diligemment de la cause de la maladie. Il n' en peut apprendre autre sinon qu' il avoit mesprise d' honorer le Très Saint Sacrement le jour de sa feste et avoit dit quelques parolles par lesquelles il monstroit qu' il faisoit peu d' estat de ce très auguste sacrement. Nostre-Seigneur lui donna quelque repos durant que le Père estoit là. Il le confessa et puis, estant sorty de ce village, il entendist qu' il estoit mort. Et il ne se fust point confesse si Nostre-Seigneur n' eut conduit le Père en ce village. Car les confesseurs des grecs ne vont point en ces petitz village, et encore eut-on bien de la peine d' y faire venir le curé pour l' ensevelir. Il fust encore chastie en son filz, qui pensa perdre un oeil.

On feroit un gros volume sy on vouloit escrire les grâces que Nostre-Seigneur a faictes a ceux qui l' ont honorée¹¹⁶, cette feste et les punitions qu' il a pris(es) de ceux qui l' ont mépris(e). Cette année 1643, il arriva un cas tout auprès de la ville qui fut tenu de tout le monde pour un chastiment manifeste. Un homme de basse condition du rit latin tient un moulin à vent. Le jeudy dédié à ceste solennité, dez le grand matin, il ferma son moulin à clef et s' en alla aux champs. Cependant, le moulin tornoit; ce qui estoit de grand scandale, veu que ceux qui estoient à ses costez ne tournoient, et cependant c' estoient des grecs qui les tenoient. Le temps estoit fort beau, le vent fort modéré. Cependant, le moulin se vinst à destracquer, se mist à tourner si violemment qu' on craignoit probablement que le feu ne s' y mist, tellement que, le maistre ne se trouvant pas pour ouvrir la porte, un autre enleva la serrure et arresta le moulin...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Β. Πούχνερ, Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Αριάδνη 3 (Ρέθυμνο 1985), σσ. 191-206 (επίσης ως κεφ. 8 «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. α) Ιησουϊτική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628» στον τόμο: Ελληνική Θεατρολογία. Αθήνα 1988, σσ. 302-312, ιδίως σ. 308).

2. Β. Πούχνερ, Θρησκευτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου και 18ου αιώνα. Παρνασσός 32 («Τριήμερο Αιγαίου», Αθήνα 21-23 Δεκ. 1989 (1990), σσ. 237-252 και στον τόμο: Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επισημάνσεις. Αθήνα 1992, σσ. 145-168), καθώς και ξενόγλωσσα Forschungsberichte στα Südost-Forschungen 51 (1992), σσ. 259-268, Orientalia Christiana Periodica 59 (1993), σσ. 511-521, Maske und Kothum 37 (1991 [1995]), σσ. 219-226 και Literatur in Bayern 41 (Σεπτ. 1995), σσ. 62-77 (4ο), 3 εικ.

3. Βλ. Β. Πούχνερ, Θεατρική παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1623 με έργο για τον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο. Θησαυρίσματα 24 (1994), σσ. 235-262 και διευρυμένο στον τόμο: Ανιχνεύοντας τη θεατρική παράδοση. Αθήνα 1995, σσ. 197-240.

4. Πρόκειται για τη δεύτερη εγκατάσταση των Ιησουϊτών στην Πόλη, στη μονή του

Αγίου Βενεδίκτου στο Γαλατά (Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915). Αθήνα 1991, σσ. 21 εξ.).

5. Στη Χίο ιδρύεται η περίφημη μονή του Αγίου Αντωνίου του Εξωμερίτη, που θεωρείται «το πανεπιστήμιον της Ανατολής» (Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 82εξ., 88εξ. και pass. Βλ. επίσης Μ. Φώσκολος, Οι πρώτες εγκαταστάσεις Ιησουιτών στον ελληνικό χώρο. Προβληματισμοί και εμπόδια. Σύγχρονα Βήματα 77-78 (1991), σσ. 29-60).

6. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 149εξ. Για την ιστορία των Ιησουιτών στη Νάξο βλ. G. Hofmann, Vescovadi nella Grecia. IV. Naxos. Roma 1938 (Orientalia Christiana Analecta, 115)· E. Legrand, Relation de l' établissement des P.P. de la compagnie de Jésus en Levant. Paris 1869, σσ. 22-29· A. Carayon, Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant aux XVIIe siècle. Poitier-Paris 1864, σ. 111· G. Hofmann, La chiesa cattolica in Grecia (1600-1830). Orientalia Christiana Periodica 2 (Roma 1936), σσ. 164-190, 295-436, ιδίως σσ. 398εξ.· Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans la Levant, tom. I, Paris 1715, σσ. 91εξ. κτλ. Βλ. και στη συνέχεια.

7. Θ. Παπαδόπουλος, Καθολικοί και Ορθόδοξοι στις Κυκλάδες. Πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτ. 1991, τόμ. 2 (Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών XV, 1995), Αθήνα 1996, σσ. 134-197, ιδίως σμ. 54. Για την εγκατάσταση των Ιησουιτών στη Θήρα βλ. τώρα Δ. Κασπίδης, Συμβολή στην Ιστορία της Εγκατάστασης των Ιησουιτών στη Σαντορίνη. Σύγχρονα Βήματα 26 (1995), σσ. 163-169.

8. Βλ. Μ.Ι. Μανούσας, Πέντε άγνωστα στιχουργήματα του ορθόδοξου θρησκευτικού θεάτρου από τη Χίο (17ου αι.), ξαναφευγμένα στο φως από εξαφανισμένο χειρόγραφο. Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 64 (1989), σσ. 316-334.

9. Από το χώρο της Πάρου, τέλη του 17ου αιώνα, σώζεται απόσπασμα ποιμενικού έργου, «Κάλλιτος και Ροδάμνια», που φαίνεται επηρεασμένο από την «Πανώρια» του Χορτάση (Γ.Κ. Μαυρομάτης, Ένα άγνωστο θεατρικό κείμενο του τέλους του 17ου αιώνα. Αριάδνη 3, 1985, σσ. 179-190).

10. Λεπτομερειακά στον Β. Πούχνερ, Η κληρονομιά του Κρητικού θεάτρου στη Νάξο (17ος/πρώτο μισό του 18ου αιώνα). Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων», Φιλώτι 3-6 Σεπτ. 1992. Αθήνα 1994, σσ. 589-596 (επίσης στον τόμο: Λοιβή. Εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού. Ηράκλειον 1994, σσ. 301-308).

11. Έτσι αποδίδεται το «Corpus Christi» (Fronleichnam), που εορτάζεται τη δεύτερη Πέμπτη μετά την Πεντηκοστή από τους καθολικούς (από το 1264) σε ανάμνηση της ίδρυσης της Αγίας Ευχαριστίας, από τους Ορθόδοξους· θα μπορούσε να αποδοθεί και ως γιορτή της Αγίας Ευχαριστίας (βλ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 158).

12. Η μετάφραση στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 158. Το ιταλικό κείμενο του Arcivescovo Raffaele Schiattini, descrizione della Processione di Corpus Domini. 5 luglio 1628. (Propaganda Fide, Scritture riferite, vol. 114: 160r-163v), κριτική έκδοση στον G. Hofmann, Vescovadi Cattolici nella Greca. IV. Naxos. Roma 1938 (Orientalia Christiana Analecta, 115), σσ. 74-78 και ανατύπωση χωρίς το κριτικό υπόμνημα Πούχνερ, Ελληνική Θεατρολογία, ό.π., σσ. 308-311. Το «αφού» της μετάφρασης βέβαια, και η απόδοση του «tema» με «σκηνή» (του μεταστραφέντος αμαρτωλού), υποδεικνύει δύο διαφορετικές παραστάσεις, της «τραγωδίας» και της «σκηνής», ενώ πρόκειται για μια. Το ιταλικό κείμενο είναι σαφές: «Lasciai di dire che essendosi recitata la tragedia nella mia chiesa il medesimo giorno il dopo pranzo, che era il tema il peccatore convertito, non solo concorse tutto il popolo latino e greco, ma anco il Bei et il Cadi del luogo mi domando in grazia, che li dessi luogo sù musici, e glielo concessi con molto loro gusto et sodisfazione».

13. Οι Καπουκίνοι εγκαταστάθηκαν στη Νάξο το 1629· κατοίκησαν ως το 1652 στην περιοχή «Παναγία του Γάτου», ένα χιλιόμετρο έξω από το Κάστρο, ενώ το 1652 εγκαταστάθηκαν σε κατοικία του Κάστρου, που τους πρόσφερε η ορθόδοξη οικογένεια Ναυπλιώτη (βλ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 158 σμ. 14). Οι πληροφορίες από ανέκδοτα

έγγραφα του Βατικανού είναι του Νικ. Παναγιωτάκη. Για τους Καπουκίνους στη Νάξο βλ. C. da Terzorio, *Le missioni dei minori cappuccini. Sunto storico*, Vol. IV, Roma 1918, σσ. 102-159· Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων 1649-1713*. Εν Ερμούπολει 1922.

14. Αυτά αφορούν όμως τις Κυκλάδες στο σύνολό τους: α) ο «ρόλος» του Αγίου Γεωργίου δεν είναι βέβαιο αν αφορά τη Νάξο (για το απόσπασμα βλ. Πούχνερ, Το θέατρο στην Ελλάδα, ό.π., σ. 167), ενώ β) το άτιτλο χριστουγεννιάτικο έργο για τον Ηρώδη και τη Σφαγή των Νηπιών μπορεί, κατά πληροφορίες του αρχειοθέτη της ιησουϊτικής Μονής «Ανω Σύρα» της Σύρου, να προέρχεται και από κώδικα της Σύρου, όχι της Νάξου (για περιγραφή βλ. Πούχνερ, ό.π., σσ. 164εξ.).

15. Το τετράδιο με τίτλο «Relation de Naxie 1643» έχει αριθμό XXV, S.1, P.3, 38, και αποτελείται από 202 φύλλα σε σχήμα 12ο. Η αναφορά του Hardy καλύπτει τα φύλλα 1-82.

16. A.A.V. Laurent, *La mission des Jésuites à Naxos de 1627 à 1643. Échos d'Orient* 33 (1934), σσ. 218-226, 354-375, 34 (1935), σσ. 97-105, 179-204, 350-367, 472-481. Πρέπει να αναφερθεί, ότι η έκθεση αυτή, όπως και οι άλλες γαλλικές και ιταλικές (που απευθύνονται συνήθως προς την Propaganda Fide στη Ρώμη) από το χώρο του Αιγαίου πελάγους, αποτελούν εξαιρετικές πηγές για την πολιτιστική ιστορία των νησιών, για την καθημερινή ζωή, τη συμβίωση των δύο εκκλησιών, τις σχέσεις με τις τουρκικές αρχές, περιέχουν επίσης πολύτιμο υλικό για τη λαϊκή πίστη και θρησκευτική συμπεριφορά, για προλήψεις και δεισδιαιμονίες, για την εκκλησιαστική λατρεία, για παραδόσεις και θαύματα, ήθη και έθιμα κτλ. Μόνον ο αγαπητός ιστορικός, ομότιμος καθ. Βασίλειος Σφυρόερας, που με αμείωτο ενδιαφέρον παρακολουθεί από χρόνια τις έρευνες για το αιγαίοπελαγίτικο θέατρο της Αντιμεταρρύθμισης, είχε επισημάνει σε μένα, προφορικά, τη σημασία των εκθέσεων καθώς και αυτής της συγκεκριμένης.

17. Όπως σημειώνει ο Laurent σε υποσημείωσή του στο τέλος της έκθεσης, όπου η σύνοψη αναφέρεται σε «κύριους», η λεπτομερειακή αυτή αναφορά απευθύνεται μάλλον σε μιαν ομάδα εμπόρων της Rouen, γνωστών του Hardy από τα χρόνια όπου δίδαξε εκεί, που υπήρξαν ευεργέτες της μονής (Laurent, ό.π., τόμ. 34, σ. 481 σημ. 1).

18. Οι μόνοι νεότεροι ιστορικοί, που κάνουν εκτενή χρήση των πηγών αυτών, πέρα από τοπικές μονογραφίες, είναι ο Ολλανδός J.B. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane (c. 1500-1718)*. Istanbul 1982, και ο πρόσφατα εκλιπών Gunnar Hering, *Ökumenisches Patritarchat und europäische Politik 1620-1638*. Wiesbaden 1968 και ελληνική μετάφραση του Δ. Κούρτοβικ, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*. Αθήνα 1992.

19. Για βιογραφικά στοιχεία (γέννηση το 1589 στο γαλλικό Nevers, από το 1608 στο τάμα, πεθαίνει το 1645 στη Νάξο) βλ. Laurent, ό.π., σσ. 223εξ.

20. «Proème, chapitre premier: De l' estat temporel de l' isle de Naxie» (Laurent, ό.π., τόμ. 33, σσ. 355εξ.)

21. «De gouvernement temporel» (τόμ. 33, σσ. 356εξ.).

22. «Des vices principaux qui règnent en ceste isle» (τόμ. 33, σσ. 357εξ.).

23. «Des vertus et bonnes qualités des Naxiotes» (τόμ. 33, σσ. 358εξ.).

24. «De l' estat du christianisme à Naxie» (τόμ. 33, σσ. 359εξ.).

25. «De l' établissement de la Compagnie de Jésus à Naxos» (τόμ. 33, σσ. 360εξ.).

26. Κατά λάθος αριθμείται το κεφάλαιο VI δύο φορές. Για να μη δημιουργείται σύγχυση στην ανεύρεση των σχετικών κεφαλαίων το αποδίδουμε εδώ ως VIIa.

27. «De ce qui s' est fait pour l' ornement et spirituel de nostre église» (τόμ. 33, σσ. 363εξ.).

28. «De ce qui manque à nostre église de son entier embellissement» (τόμ. 33, σσ. 365εξ.).

29. «Des exercices spirituels qui se pratiquent en la chapelle de Nostre-Dame» (τόμ. 33, σσ. 367εξ.).

30. «Des festes qui se célèbrant avec plus de solennité en nostre chapelle» (τόμ. 33, σσ. 369εξ.).

31. «De nostre patriarche saint Ignace» (τόμ. 33, σσ. 371εξ.).

32. «De sainte Joseph» (τόμ. 33, σσ. 373εξ.).

33. «Des autres festes et célébrités qui se font en nostre église» (τόμ. 33, σσ. 374εξ.).

34. «De ce qui se fait en la casasse depuis le dimanche de la Quinquagésime à la feste de Pâques inclusivement» (τόμ. 34, σσ. 97-105).

35. «Des grâces que fait Nostre-Seigneur à ceux qui honorent l' image de Κυρά μας Καπέλλα» (τόμ. 34, σσ. 179εξ.).

36. «De l' Eschole» (τόμ. 34, σσ. 187εξ.).

37. «De la Congrégation à Notre-Dame» (τόμ. 34, σσ. 188εξ.).

38. «De l' employ spirituel de nos Pères en l' église cathédrale et du fruit qui en réussit» (τόμ. 34, σσ. 191εξ.).

39. «De la solennité de la Feste-Dieu» (τόμ. 34, σσ. 198-204).

40. «De ce que font les Pères de nostre Compagnie pour les Grecs» (τόμ. 34, σσ. 350εξ.).

41. «Des missions qui se font aux villages» (τόμ. 34, σσ. 355εξ.).

42. «De ce qui s' est fait hors de Naxie» (τόμ. 34, σσ. 365εξ.).

43. «Des contrarieties qu' a enduré(es) cette Résidence de Naxie» (τόμ. 34, σσ. 473εξ.).

44. «Des moyens le bien faire les Missions» (τόμ. 34, σσ. 475εξ.).

45. «De ce qui est arrivé de plus particulier cette année 1643» (τόμ. 34, σσ. 477εξ.).

46. «Conclusion» (τόμ. 34, σσ. 480εξ.).

47. Σlot, ό.π., σσ. 144εξ., Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 151εξ.

48. Ο Hardy αναφέρει τρεις ονομασίες της εκκλησίας: 1) Καπέλλα (από το capella - παρεκκλήσιο), 2) Καζάτζα - Casazza και 3) η «Κυρά μας Καπέλλα», λόγω της εικόνας της Παναγίας, στην οποία ήταν αφιερωμένο το παρεκκλήσιο· η βυζαντινή αυτή εικόνα, που περιφέρεται σε πολλές σπηλιές και απολάμβανε μεγάλη εκτίμηση από τον πληθυσμό αναφέρεται και ως «η Παναγία η Ζήτουλα» (qui demand souvent). Για το παρεκκλήσιο αυτό, όπου ήδρευε η αδελφότητα του «Τίμιου Σταυρού» βλ. Ι. Ν. Δέλλα Ρόκκα, Η Καπέλλα Κασάτζα, η Αδελφούνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου. Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 4 (1964), σσ. 439-468. Το παρεκκλήσιο ήταν μονόκλιτο με μήκος 36 πόδια και πλάτος δεκατέσσερα. Είχε κεντρικό βωμό και πέντε μικρούς πλάγιους με ανάγλυφο διάκοσμο και ωραίες εικόνες (Ρούσσοσ - Μηλιδώνης, ό.π., σ. 161). Είναι μάλλον γοτθικού ρυθμού και χτίστηκε πιθανώς το 14ο αιώνα. Υπάρχει ακόμα και σήμερα μισοσερπειωμένο στο εσωτερικό των τειχών του βενετσιάνικου Κάστρου στη νοτιοδυτική πλευρά. Το παρεκκλήσιο ήταν γνωστό με την ονομασία «η Κίουρά μας η Καπέλλα» (ο Hardy αναφέρει «Κυρά μας Καπέλλα»), και η εικόνα της, γνωστή ως «Παναγία η Πονεμένη», βρίσκεται σήμερα στην Καθολική Μητρόπολη· επειδή πρόκειται για φορητή εικόνα, δεν είναι βέβαιο αν είναι πράγματι η ίδια που περιέφεραν οι Ιησουίτες και η αδελφότητα του Corpus Christi ανήμερα της Αγίας Δωδεκάς το 17ο και 18ο αιώνα (Δέλλα-Ρόκκας, ό.π.).

49. Συγκέντρωση του υλικού στον Πούχνερ, Ελληνική Θεατρολογία, ό.π., σσ. 305εξ. από αναφορές του 1666/7, 1700 κ.λπ.

50. Γνώρισε δηλαδή την παράσταση του 1623.

51. Legrand, ό.π., σ. 55.

52. Αντικαταστάτης του 1640-1642 ήταν ο Simon Fournier, ιδρυτής της μονής Θήρας. Ήταν και στενός συνεργάτης του αρχιεπίσκοπου Schiattini κι έλαβε τον τίτλο του Γενικού Βικαρίου ή Τοποτηρητή της Αρχιεπισκοπής (Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, ό.π., σ. 154). Ο Δέλλα-Ρόκκας ωστόσο αναφέρει για το έτος 1643 και το Γασπάρ Εμμανουήλ, ο οποίος θα ξαναγίνει ηγούμενος από το 1650 ως το 1657 και από το 1662 ως το 1666 (Ι.Ν. Δέλλα-Ρόκκας, Η Καπέλλα Καζάτζα, η αδελφούνη και η εμπορική σχολή Νάξου. Επε-

της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 4 (1964), σσ. 439-468, ιδίως σσ. 465εξ., όπου και κατάλογος των ηγουμένων ως το 1773).

53. Ο Βαρβαρίγος ήταν απόφοιτος του ελληνικού κολεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Το κείμενο της απόφασης στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 154.

54. Κείμενο στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 155.

55. Ο Hardy, μετά την ένταξή του στο τάγμα το 1609 και πριν από την αποστολή του στην Κωνσταντινούπολη 1620, δίδαξε φιλολογία στην πόλη Rouen, από την οποία φίλοι και έμποροι ευεργέτησαν αργότερα τη μονή της Νάξου.

56. Η γνωστή επιστολή στον Legrand, ό.π., σσ. 24-29 και στον Carayon, ό.π., σσ. 113-120.

57. Κείμενο σε ελληνική μετάφραση στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 155. Βέβαια τα εισοδήματα από τα ακίνητα και τις δωρεές, που είχε η Capella Casazza ως έδρα της αδελφότητας «Confraternità del Santissimo Corpo di Christo» και καταγράφονται σε εκτενέστατο χειρόγραφο με τίτλο «Repertorio dei Beni della Kiura Capella» (605 σελ., από τις οποίες δίνει ο Δέλλα-Ρόκκας ορισμένα παραδείγματα του 16ου και 17ου αιώνα), ήταν σημαντικά (Δέλλα-Ρόκκας, ό.π.).

58. Κατά το Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 158. Ήταν αίτημα των Βενετών, να λειτουργούν στη νέα μονή και Χίοι και Σικελοί Ιησουίτες (ό.π., σ. 155).

59. Βλ. όσα σημειώνει ο Hardy στο κεφ. XXII για τις αντιδράσεις, που είχαν να αντιμετωπίσουν: «L' action que le mesme Père supérieur fist représenter la première année le jour de la feste du Saint Sacrement les fist bien changer d' avis et se déterminer de retenir les François» (ό.π., σ. 474).

60. Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 156.

61. Κατά το Δέλλα-Ρόκκα οι Ιησουίτες επιλέχθηκαν ακριβώς γι' αυτό το σκοπό, επειδή ήταν οι πιο έμπειροι παιδαγωγοί, αλλά και επειδή είχαν την προστασία του Γάλλου βασιλέα. Στο ιδρυτικό έγγραφο, που συνέταξε ο αρχιεπίσκοπος Schiattini (26.9.1627), αναφέρεται ότι οι πατέρες θα έχουν έδρα το «ναΐδριον το κοινώς αποκαλούμενον Καζάτα» και τα εισοδήματά του· ο εκάστοτε ηγούμενος είναι και διευθυντής του σχολείου (βλ. Δέλλα-Ρόκκα, ό.π., σσ. 462εξ.).

62. Archivium Romanum Societate Iesu, Gallia 105 I: 191, αντίγραφο στην Propaganda Fide, Visite, vol. 32: 238r. Δημοσίευση τον Hofmann, Naxos, ό.π., σ. 97 και Πούχνερ, Ελλ. Θεατρολογία, ό.π., σ. 312. «Με το ίδιο δίπλωμα απαγορευόταν στους Καπουκίνους... να ιδρύσουν δική τους Σχολή» (Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 158). Για τις προστριβές των δύο ταγμάτων υπάρχουν πολλά τεκμήρια.

63. Laurent, ό.π., σσ. 188εξ. Μέρος του κειμένου του κεφαλαίου σε ελληνική μετάφραση στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σσ. 159εξ.

64. «On a fait entrefois des déclamation(s) et dialogues pour le jour de la feste qui est la présentation de Notre-Dame en Temple» (Laurent, ό.π., σ. 189).

65. Περιγραφή του έργου στον Πούχνερ, Το θέατρο στην Ελλάδα, ό.π., σσ. 153εξ.

66. Η αντίστοιχη σχολή των Καπουκίνων θα έχει το 1678 99 μαθητές, που διδάσκονται κατήχηση, γραμματική και ανάγνωση στα ελληνικά και ιταλικά (Περ. Ζερλάντης, Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων 1649-1753. Εν Ερμούπολι 1922, σ. 91).

67. Κατά την έκθεση του Giuseppe Sebastiani 1668. Βλ. Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 159.

68. Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 159. Η ιστορικός Dugit σημειώνει για τους Ιησουίτες της Νάξου: «L' éducation des enfants, les catéchismes et les confessions leur donnaient une immense influence sur la colonie catholique» (E. Dugit, Naxos et les établissements latins d' Archipel. [Grenoble] 1874, σ. 262).

69. Laurent, ό.π., σσ. 187εξ. Το κείμενο σε μετάφραση στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 156. Με τη λέξη «διάλογος» τιτλοφορούνται τα περισσότερα δραματικά έργα του θρησκευτικού θεάτρου στο Αιγαίο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης (βλ. Πούχνερ, Ανι-

χνεύοντας τη θεατρική παράδοση, ό.π., σσ. 202εξ.), ωστόσο πιστεύω πως εδώ εννοείται η ελεύθερη (συν)ομιλία.

70. Laurent, ό.π., σσ. 187εξ. Το ελληνικό κείμενο στο Ρούσσο-Μηλιδώνη, ό.π., σ. 156.

71. «Quelques fois nous avons exhibé quelque dialogue de dévotion pour retirer le peuple des spectacles des mascarades qui courent les rues, principalement lorsque le carnaval des grecs tombe en mesme temps que le nostre. Car, comme ilz n' ont aucun exercice de dévotion qui les retire de ces desbauches, ilz s'y occupent facilement en donnant occasion à la jeunesse latine, à tout le moins, de sortir pour les voir, sy d' ailleurs elle n' est entretenue de quelque exercice de dévotion. Le premier dialogue qui s'y fist le mardy au soir de carnaval fust très bien reçu, tira bien des larmes des yeux des assistant et donna une grande estime zà nostre Compagnie» (Laurent, ό.π., σ. 98^η μετάφραση είναι δική μου).

72. «Essortò i padri Gesuiti, che in tempi di dissolutione, quali sono quelli del carneuale, si recitassero comedie, & vtili, e diletteuole per la moralità, che conteneuano, acciò le persone allettate da simili representationi, fugissero l' occasione dell' Offesa di Dio» (Michele Giustiniani, La Scio Sacra del Rito Latino. Avellino 1658, σ. 186).

73. Ολόκληρο το χωρίο έχει ως εξής (στην ελληνική μετάφραση του Θωμά Παπαδόπουλου): «Κατά την διάρκεια του έτους γίνονται πολλές τελετές, που σε μερικές παρίσταται κι ο ίδιος ο επίσκοπος. Ιδιαίτερα στην λιτάνευση του αγιωτάτου Μυστηρίου, που γίνεται τις τρεις τελευταίες ημέρες του καρναβαλιού. Σ' αυτές κάνουμε διάφορες παραστάσεις, με μεγάλη συρροή κόσμου, που τρέχουν τόσο από ευλάβεια προς το Αγιώτατο Μυστήριο όσο και για να ιδούν την τάξη, την αφοσίωση και το πλήθος των μελών των αδελφάτων μας. Οι άνδρες, και προπαντός οι γυναίκες, δεν λένε να ξεκολλήσουν από την εκκλησία μας. Μένουν όλη την ημέρα παρακαλώντας τον παντοδύναμο Θεό, με μεγάλη ευχαρίστηση της ψυχής τους. Τώρα κάνουν τα εντελώς αντίθετα από αυτά που έκαναν τον παλιό καιρό. Εγώ ξέρω καλά πως τις γιορτές, ιδιαίτερα σ' εκείνες του καρναβαλιού, άνδρες, γυναίκες άλλο δεν έκαναν παρά να παίζουν όργανα, να τραγουδούν, να χορεύουν, και άλλες απρέπειες...» (Θ. Ι. Παπαδόπουλος, Δομηνίκου Μαυρική, της Συντροφίας του Ιησού: Έκθεση περί των Ιησουιτών της Χίου. Σύγχρονα Βήματα 77-78, 1991, σσ. 73-89, ιδίως σ. 83εξ.).

74. «1678 Μηνός Μαΐου τρίτη μετά μεσημβρίαν (ο αποστολικός επισκέπτης Άγγελος Βενιέρης) περιερεύθ εις το σχολείον των ιησουιτών ίνα ακούση μικράν απαγγελίαν των μαθητών» (Ζερλέντης, ό.π., σ. 92). Ο ίδιος επισκέπτης είχε επισκεφθεί ωρίτερα και το σχολείο των Καπουκίνων, όπου οι μαθητές του απαγγέλλουν ελληνικούς στίχους (ό.π., σ. 91).

75. Σημ. του Laurent (ό.π., σ. 202): στο γεγονός αυτό αναφέρεται και δεύτερος μάρτυρας, ο Ρ. Daniou, αλλά με διαφορετική χρονολογία: «Όσον αφορά την Έκθεση για τη Νάξο, αν είχα δει αυτό που ο Ρ. Matthieu προτίθεται να γράψει, θα έβλεπα, αν μπορούσα να προσθέσω κάτι. Δεν έγιναν πολλά θαυμάσια τον καιρό, όπου ήμουν εκεί, εκτός από αυτό το θάμα του Αγίου Μυστηρίου.

Το έτος 1640 κάποιος χωρικός, που εργαζόταν στο χωράφι του την ημέρα του Αγίου Μυστηρίου, συνάντησε ένα γείτονά του, που τον κάλεσε να πάει μαζί του στη Νάξο για να γιορτάσουν τη γιορτή της «Αγίας δωρεάς» - έτσι ονομάζουν οι Έλληνες το Saint Sacrement, - αλλά δεν έδωσε μεγάλη σημασία σ' αυτή την παρατήρηση του γείτονά του και του είπε, ότι δεν ήταν δική τους γιορτή, δεν την είχαν στο ημερολόγιό τους, κι έτσι επέμενε να θέλει να εργαστεί στο χωράφι του. Ευθύς ως απομακρύνθηκε ο γείτονάς του, και ενώ σκεφτόταν ν' αρχίσει την εργασία του, τον έπιασε ένα ίλιγγος και τρεμούλα σ' όλο του το κορμί, έτσι που δεν μπορούσε να σταθεί όρθιος κι αναγκάστηκε, όπως λένε, να πάει στο σπίτι του σχεδόν τυφλός και να πέσει στο κρεβάτι, όπου, αφού έμεινε έξι ή επτά ημέρες σαν παράλυτος σε όλα του τα μέλη, αναγνώρισε πως η τιμωρία αυτή του είχε έλθει από τη μεριά του Θεού, τιμωρία για την περιφρόνηση

που έδειξε για τη γιορτή του Αγίου Μυστηρίου, κι έταξε να τον πάνε στη μητροπολιτική εκκλησία και να κάνει εκεί μια λειτουργία για το Άγιο Μυστήριο. Και μόλις τα έκανε αυτά και, μετά τη λειτουργία, φίλησε στην άκρη το άγιο αρτοφόριο και δέχθηκε πάνω στο κεφάλι του την ευλογία της αγίας όσιας, βρέθηκε κιόλας την ίδια μέρα υγιής και θεραπευμένος από το κακό που τον βρήκε».

76. Laurent, ό.π., σσ. 198-204. Ευχαριστώ το φίλο και συνάδελφο Μιχάλη Μερακλή για τη βοήθειά του στην ελληνική απόδοση του κειμένου.

77. Πούχνερ, Ελλ. Θεατρολογία, ό.π., σ. 308. Στα γερμανικά Fronleichnam.

78. Βλ. και το άρθρο «Σώμα Κυρίου» στη Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 11 (1967) στ. 628εξ. Ενδιαφέρον όσα σημειώνει ο Τζάνε Μπουναλής στον «Κρητικό Πόλεμο» για την «Πέμπτη της Αγίας Δωριάς» στον πολιορκημένο Χάνδακα: «μα μίαν ημέρα υστερικήν οπού 'τον μαζωμένοι, / την Πέμπτη της Αγιάς Δωριάς, ήτον ορδινιασμένοι / και τα κανόνια είχασι τρίγυρα ξαμωσμένα / σ' έναν καιρό, και ρίχνουν τα όλα τ' ασβωλωμένα, / κ' εγίνην μέγας βροντισμός στα βόλγια που πετούσα / στα σπίτια, στα καμπαναριά, πού 'διναν κ' εχαλούσα, / στον Άγιο Τίτο να 'ρχονται, να τους καταπλακώσει, / που τ' Άγιον Αίμα δείχνασι κ' ήταν ανθρώποι τόσοι, / άρχοντες τόσοι, ιερείς, τόσοι λαός να στέκει, / να προσκυνούσι το Χριστό, κι ομπρός εις τούτους φέγγει, / τόσες λαμπάδες άφτουσι, τόσοι ιερείς να ψάλλουν» (268, 3-13, Μαρίνου Τζάνε Μπουναλιά του Ρεθυμναίου, Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Επιμέλεια Στ. Αλεξίου/Μ. Αποσκήτη. Αθήνα 1995, σ. 278).

79. Για τις θεατρικές παραστάσεις την ημέρα του Corpus Christi βλ. σε επιλογή: H. Kindermann, Theatergeschichte Europas. Tom. A'. Salzburg 1957 (2η έκδ. 1966), σσ. 251εξ., 262εξ., 291εξ., 343εξ.· A. Rennert, The Spanish Stage in the Time of Lope de Vega. New York 1909, σσ. 4εξ. A. Valbuena Prat, Historia del teatro Español. Barcelona 1956, σσ. 14εξ.· R.B. Donovan, The Liturgical Drama in Medieval Spain. Toronto 1958· H. Rey-Flaud, Le cercle magique. Essai sur le théâtre en rond à la fin du Moyen Age. Paris 1973, σσ. 255εξ.· O Sengspiel, Die Bedeutung der Prozession für das geistliche Spiel des Mittelalters in Deutschland. Breslau 1932· H. Craig, English Religious Drama. Oxford 1955, σσ. 152εξ.· A.H. Nelson, The Medieval English Stage: Corpus Christi Pageants and Plays. London 1974· P.K. Liebenow, Das Künzelsauer Fronleichnamsspiel. Weitere Zeugnisse seiner Aufführung. Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen 120, τόμ. 205 (1969)· R.H. Schmid, Raum, Zeit und Publikum des geistlichen Spiels. München 1975, σσ. 152εξ.· E. Konigson, L' Espace Théâtral Médiéval. Paris 1975 κτλ.

80. Για το ιστορικό της αδελφότητας βλ. Δέλλα-Ρόκκα, ό.π.

81. Το χειρόγραφο «Βιβλίο των Καπουκίνων» στη Νάξο 1649-1753 τους αναφέρει ως «αδελφούς της Καπέλλας» (Ζερλέντης, ό.π., σ. 81), ενώ τον ναό αποκαλούν «της Κασάζας» (ό.π. σ. 40). Πρόκειται για την αδελφότητα (μη ιερωμένων καθολικών), που έχει έδρα την Capella Casazza, η οποία παραχωρήθηκε στους Ιησουίτες και τη σχολή τους.

82. Πούχνερ, Ελλ. Θεατρολογία, ό.π., σσ. 308εξ.

83. Πούχνερ, ό.π., σ. 309.

84. Laurent, ό.π., σ. 369.

85. Πούχνερ, ό.π., σ. 309.

86. Ο Hardy επισημαίνει το δυτικό έθιμο να καλύπτουν τα τείχη των δρόμων με χαλιά για στολισμό· το έχω δει ο ίδιος στην Ισπανία, αλλά με την ευκαιρία ταυρομαχίας, όπου κρεμάνε χαλιά από κάθε παράθυρο.

87. Για τέτοια «αγιασμένα» αντικείμενα, που δρουν ως «φυλακτά» ευεργετικά στην αγροτική ζωή, για την υγεία των ζώων και ανθρώπων, υπάρχει εκτεταμένο λαογραφικό υλικό. Βασίζεται στην πίστη στην αποτελεσματικότητα της «επαφής» με το ιερό. Για τέτοιες εκδηλώσεις «επαφικής μαγείας» θα βρούμε και άλλα παραδείγματα στην έκθεση του Hardy.

88. Αν και παρατηρεί, πως με χαλιά κάλυπταν και τα χείλη στο πλάι του δρόμου:

«Fatto giorno, si cominciavano nettar le strade et addobbar di tappeti tanto le mura quanto le vie, per le quali dovea passar il S.mo Sacramento, che fu per tutto il Castello, senza uscir ne' Borghi. Ma sopra tutto si deve notare la devozione de' villani greci, i quali dall' alba cominciando venire da' più remoti luoghi dell' isola, ciascheduno tanto huomini quanto donne, portando un fascio di mortelle le gettavano per tutto, tanto che le vie non vie ma mirteti verdi parevano. In vero, Ill. mi miei Signori, tanto mosse questa devozione li nostri, che fu una gioia indicibile universalmente in tutti espressa con lacrime» (Πούχνερ, ό.π., σ. 309).

89. Ένα είδος κουβούκλιου πάνω από το μυστήριο. Ο Laurent εξηγεί την έκφραση *poile* σε υποσημείωση: «Plus anciennement *paile* ou *pallium*, *manteau*: *dais* sous lequel est porté le Saint Sacrement» (Laurent, ό.π., σ. 199 σημ. 2). Η οργάνωση της αδελφότη-
τος του «Σώματος του Χριστού» (del Santissimo Corpo di Cristo), που αποτελείται, όπως αναφέρθηκε, από καθολικούς μη ιερωμένους, προβλέπει ως ανώτατα αξιώματα τον Priore, τον Sotto priore και δύο *procuratori* (βοηθοί): αυτοί κρατούν το κουβούκλιο με το μυστήριο. Οι «αδελφοί» φορούν κάπα με κουκούλα σε χρώμα σκουροκίτρινο (Δέλλα-Ρόκκας, ό.π., σ. 444).

90. Η επεξήγηση του κειμένου δεν αφήνει αμφιβολία πως πρόκειται για το *ostensorio*, *Monstranz*, το αρτοφόριο, στο οποίο φυλάγεται το Σώμα του Χριστού. Ενδιαφέρον είναι ότι ο Hardy παρέχει την πληροφορία ότι αυτό το φίλημα το αποκαλούν στα ελληνικά «απόσυρμα». Στην κοινή χρήση ο όρος αυτός, αν μεταδίδεται σωστά, σημαίνει εκλίσπσμα, εκδόρα: σε μεταφορική χρήση ίσως απόσπαση της δύναμης του ιερού. Στο Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών η λέξη δεν υπάρχει, μόνο απόσυρτα (επίρρημα του απόσυρτος στη Ρόδο), που σημαίνει «ασά-ρωτα», «ασκούπιστα» (τόμ. 2, 1939, σ. 595).

91. «Dopo finita dunque la santa Messa con le cerimonie ordinate nel cerimoniale romano, et posta in ordine la PROCESSIONE et inviata, questo sol dico che subito posto il piede fuor del scalino del presbiterio, fu tanta la moltitudine prostrata in terra, a fino che il S.mo sacramento il passasse di sù, ch'io non toccai mai il piede in terra nè in tappeti, ma sopra bracci, mani, teste et corpi humani, al che bisognava che due ben forti canonici mi tenessero continuamente, per non cadere; questo successe non solo dentro la chiesa, ma fuori ancora nel medesimo modo per tutta la strada, con tanta tenerezza de' cuori nostri, che li preti occupati dalle lagrime interrompevano ben spesso il canto. Per tutto dove si passava, non si sentiva altro che pianti di devozione, sospiri d' amor di dio, suoni in segno di tripudio, colpi di moschetti; non si vedeva altro che lumi, incensi, spargimento di mortelle et molti altri effetti di devozione più da' greci che da' nostri, et sopra tutto si facevano portal li infermi innanti in gran quantità, molti de' quali come si dira dopo, hebbero la sanita» (Πού-χνερ, ό.π., σ. 310).

92. Το «fissent un haye» των οκτώ Τούρκων στρατιωτών μεταφράστηκε ως στρα-
τιωτικός χαιρετισμός, με τον οποίο υποδέχονται την πομπή: πρόκειται μάλλον για επι-
φώνημα, όπως το *Hurra* για την επίθεση: συνήθως το *haye* χρησιμοποιείται για τα κυνη-
γόσκυλα, για να γυρίσουν πίσω (Α.Θ. Ηπίτης, Λεξικόν Γαλλοελληνικόν. τόμ. 1, Αθίνα
χ.χ., σ. 1094). Οι βαιοπραγίες από τους «λεβέντες» στα χωριά αλλά και στην ίδια τη
Χώρα είναι συχνά θέμα ιστορικών μαρτυριών στο βιβλίο των Καπουκινών (Ζερλέντης,
ό.π. pass.): αποτελούν ωστόσο τη μόνη προστασία από τις λεηλασίες των πειρατών.

93. Laurent, ό.π., σ. 200.

94. Πούχνερ, ό.π., σ. 310.

95. Laurent, ό.π., σ. 200.

96. Laurent, ό.π., σ. 200 σημ. 1.

97. Είναι και αυτές εκδηλώσεις της «επαφικής μαγείας», η οποία λειτουργεί και με
τους «αντικαταστάτες» των πραγματικών αγίων προσώπων.

98. Στ. 1-50. Βλ. εκτενώς Β. Πούχνερ, Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές
πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα. Προοπτικές και διαστάσεις, πε-

ριπτώσεις και παραδείγματα. Παράβασις 1 (1995), σσ. 31 εξ. και στον τόμο: Δραματουργικές αναζητήσεις. Αθήνα 1995, σσ. 141-344, ιδίως σσ. 182-191 (κεφ. 2: «Μορφές της θεατρικής έκφρασης στο 18ο αιώνα: απαγγελία και διάλογος»).

99. Δυστυχώς η περιγραφή δεν δίνει λεπτομέρειες (Carayon, ό.π., σ. 130, Legrand, ό.π., σ. 39). Το πιθανότερο είναι πως πρόκειται για αναπαράσταση με φιγούρες, όπως τη φάτνη τα Χριστούγεννα.

100. Για τη δράση του φωτισμένου ηγούμενου της μονής του αγίου Βενεδικτού στο Γαλατά βλ. Ρούσσος-Μηλιδώνης, ό.π., σσ. 28εξ. και Πούχνερ, Ανιχνεύοντας, ό.π., σσ. 204εξ., 209εξ., και pass.

101. «Lettres annuelles de Constantinople (année 1612) adressées aux pères et frères de l' assistance de France, par le R.P. François de Canillac, de la Compagnie de Jésus» (Carayon, ό.π., σσ. 59-85, ιδίως σ. 84).

102. Βλ. Β. Πούχνερ, Οι βαλκανικές διαστάσεις του Καραγκιόζη. Αθήνα 1985.

103. Βλ. για τη σχετική ορολογία στις γαλλικές αυτές εκθέσεις τα σχόλια στο Πούχνερ, Ανιχνεύοντας, ό.π., σ. 203.

104. Βλ. Πούχνερ, Ανιχνεύοντας, ό.π., σσ. 199εξ.

105. Το «βιβλίο των Καπουκίνων» είναι γεμάτο από κατηγορίες για τους Ιησούιτες και τα «τεχνάσματά» τους (βλ. Ζερλέντης, ό.π.).

106. Βλ. Δημ. Λουκάτος, Αργίαι και Άγιοι τιμωροί, Επετηρίς Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφία Κ'-Κα' (1967-68 [1969]), σσ. 55-105.

107. Βλ. την έσοχη μελέτη της Ε. Kligman για τους «αλογανθρώπους» της Ρουμανίας, ακροβατικούς χορευτές που με ειδικούς εκστατικούς χορούς μπορούν να τραβήξουν την αρρώστια πάνω τους και να θεραπεύσουν εκείνον, που έχει την αρρώστια των νεράιδων (G. Kligman, Căluș. Symbolic Transformation in Romanian Ritual. Chicago, London 1981).

108. Ιωάνν. 9,2-3: «ραββί, τις ήμαρτεν, ούτος ή οι γονείς αυτού, ίνα τυφλός γεννηθή: απεκριθη Ιησούς· ούτε ούτος ήμαρτεν ούτε οι γονείς αυτού...». Ο Χριστός παίρνει σαφώς αποστάσεις από την πρόληψη αυτή.

109. Βλ. Πούχνερ, Ελλ. Θεατρολογία, ό.π., σ. 311.

110. Ms: autour le mois (sic).

111. Plus anciennement palie ou pallium, manteau: dais sous lequel est porté le Saint Sacrement.

112. C' est-à-dire dans le même accoutrement, de l' italien concio: ornement, parure. Le même mot est déjà employé ci-dessus p.104, où l' on a imprimé a tort: bien en couche(!!).

113. C' est-à-dire en 1637.

114. MS: passées.

115. Ce fait est églement rapporte par un second témoin, le P. Daniou, mais sous une date différente:

«Quant à la Relation de Naxie, sy j' avois vu ce que P. Matthieu en aura escrit, je virois sy j'y pourrais adjoindre quelque chose. Il ne s' y est pas passé grande merveille de temps que j'y ai esté, hormis ce miracle du Saint Sacrement.

L' an 1640, un certain villageois travaillant à son champ le jour du Saint Sacrement fut rencontre par une sien voisin qui l' invita de venir avec luy à Naxie pour y célébrer la feste d' Αγίας δωρεάς - c' est ainsy que les Grec nomment le Saint Sacrement, - c' estuy cy ne fist par grand conte de cette sermonce de son voisin, disant que ce n' estoit par feste pour eux et qu' ilz ne l' avoient pas en leur calendrier, et ainsy s' opiniastra à vouloir travailler à son champ. A peine ce voisin estoit-il party de luy que, pensant de commencer son ouvrage, le voilà saisi d' un tournoyement de teste et tremblement par tout le corps, si qu' il ne pouvoit se tenir debout et fut contraint, à ce qu' on dit, de s' en aller en sa maison à taston et se mettre au lit où, ayant resté six ou sept jours comme perclus de ses membres, reconnaissant que cette punition luy estoit arrivée de la part de Dieu en punition de mépris qu' il faisoit de la feste du Saint Sacrement, il fit vœu de se faire porter à l'

église métropolitaine et y faire célébrer une messe du Saint Sacrement. Ce qu' ayant executé et, après la messer ouye, baisant le pied du saint ciboire et recevant sur sa teste la bénédiction de la sainte hostie, le mesme jour se trouva sain et guerry du mal qu' il avoit».

116. Ms: honnorez.